

חיפה

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

פברואר 2026

גיליון 23

דן עזינין
DAN EXINER
2017

דבר העורך

גיליון זה של "חיפה" מעמיק את המסע בתולדות העיר חיפה. אף שהגיליון רואה אור בעיכוב מסוים ביחס למסורת הגיליונות הקודמים, כולי תקווה כי על ההמתנה יפצה מפגש מעניין עם פסיפס תקופות ותהליכים, המלמד על המורכבות ועל העושר ההיסטורי של המרחב החיפאי.

מאמרי הגיליון מאירים פרקים משמעותיים בהתפתחותה האורבנית והחברתית של חיפה, מימי המנדט ועד לשנותיה הראשונות של המדינה. **ד"ר ניקול כיאט ופרופ' ליאת קוזמא** חושפות פרק מרתק בהיסטוריה של בריאות הציבור ושל החברה האזרחית בעיר בימי המנדט, דרך פועלה של "העמותה החיפאית לרווחת הילד": יוזמה נשית ושיתוף פעולה ייחודי. **פרופ' תמיר גורן** עוקב אחר הניסיונות ליצור רצף טריטוריאלי בין השכונות היהודיות המפוצלות טרם הקמת המדינה, ומדגיש את חשיבותן של אלו לביצור מעמדה של העיר בראייתו של דוד בן-גוריון. **ד"ר ישראל בן דור** לוקח אותנו לסיור מאחורי הקלעים של ההחלטה הדרמטית על מיקום קריית הטכניון, תוך סקירת החלופות השונות והשפעתה המכרעת של התערבות בן-גוריון על בחירת האתר המוכר לנו היום. בחזרה לחיפה המנדטורית, **יאיר ספרן** מתמקד בשכונות הצריפים שהוקמו בהדרגה כתרומה ממצוקת הדיור בחיפה ובניסיונות הרשויות ובעלי הקרקעות להתמודד עם התופעה, בייחוד לנוכח מגפת הדבר שפרצה בעיר ב-1941. חותם את הגיליון **יעקב שורר**, בסקירה רחבה של הכינויים הרבים שדבקו בחיפה במהלך השנים, ובדק במבט על כיצד הם משקפים את תדמיתה המשתנה של העיר בעיני תושביה ובעיני החברה כולה. לצד המאמרים, כתבה עבורנו **פרופ' עליזה שנהר**, יו"ר העמותה לתולדות חיפה, שלוש סקירות מעמיקות על ספרים מהתקופה האחרונה העוסקים בעירנו מזוויות מגוונות ובאמצעות ז'אנרים שונים: עיון בחיפה כמרחב ספרותי מרובה רבדים, רומן המשלב אדריכלות והיסטוריה מנדטורית וספר זיכרונות של ילדות חיפאית.

בנימה אישית, חבריי במערכת ואני התבשרנו לאחרונה על פרישתו של **יעקב שורר** מתפקידו כחבר מערכת הביטאון. יעקב, מראשוני החברים בעמותה וחוקר מסור של תולדות חיפה, שימש חבר מערכת הביטאון כמעט ברצף מיום ייסודו, ואף ערך אותו במשך שש שנים. יעקב תרם רבות לעמותה בהרצאות שנשא, בספורים שהדריך ובמאמרים שפרסם בביטאון. עשרות מסלולי הטיול שבנה והדריך הפכו למסלולים חיפאיים שהם בגדר "נכסי צאן ברזל" המוכרים לכולנו. תודה גדולה, יעקב יקר.

תודה ל**דן אקסינר** ול**איתי קרן** על תרומתם לשערי הגיליון. תודה גדולה ל**שיר רוזנבלום מן** על עריכת לשון מקצועית המסייעת לנו להגיש גיליון רהוט ונהיר. תודה לחברי מערכת הביטאון על מחויבותם ועבודתם המקצועית, ותודה מיוחדת ול**בית לאלי רומן** על תמיכתו הרבה - תבונתו, עינו הבוחנת ומסירותו המקצועית הופכים כל גיליון למלוטש ומוקפד יותר.

אשמח, כתמיד, לקבל כתבי יד למאמרים חדשים שיעשירו את הדיון המקצועי העוסק בתולדות חיפה, וכן תגובות והצעות בנוגע להפקת הביטאון ולפרסומו.

ניר זינגר
editor@haifa.org.il

עורך: ניר זינגר
המערכת: ד"ר ירון ג'אן, פרופ' תמיר גורן, יגאל גרייבר, רון מנדל, אלי רומן, יעקב שורר, ד"ר נצה שלף

עריכת לשון: שיר רוזנבלום מן
עריכה גרפית: מקסים בקלצ'וב
עיצוב והדפסה: מילניום איילון בע"מ
עיצוב הלוגו: אסתר לדין ז"ל

ISSN 3078-6509 (Print)
ISSN 3078-6517 (Online)

כתובת לפניות, לתגובות ולשליחת מאמרים:
editor@haifa.org.il

אין המערכת אחראית על כתבי היד המגיעים אליה. המאמרים המתפרסמים על כל חלקיהם הם באחריות מחבריהם. ציטוטים מובאים כלשונם אלא אם צוין אחרת. המקורות שעליהם נסמכים המחקרים מצויים בידי המערכת ובידי המחברים. חרף המאמץ לאתר את הזכויות על החומר שצורף ממקורות חיצוניים, לעתים חסר לנו מידע. נודה לסיוע בהשלמת החסר ובמתן קרדיט מתאים. אם יובאו לידיעתנו השמטות או טעויות, נפעל לתקן בגיליונות הבאים. © כל הזכויות שמורות לעמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה
מיסודה של ד"ר אביבה ברנע ז"ל

דרך אלנבי 60, חיפה, 3566407
office@haifa.org.il | 04-851-2855
הצטרפו לעמותה: www.haifa.org.il

קול קורא לפרסום מאמרים

מערכת הביטאון מזמינה חוקרות וחוקרים, תלמידות ותלמידי מחקר מתחומי מדעי החברה והרוח להציע מאמרים, סקירות ורשימות מבוססות מחקר. היקף רצוי של מאמר: 1,000-2,000 מילים. אין המערכת מתחייבת לפרסם את כל כתבי היד שנשלחים אליה.

הביטאון מופיע אחת לשנה ומשמש במה מחקרית וציבורית במטרה להעמיק ולהרחיב את הידע, הדיון והשיח ההיסטורי והתרבותי על סיפורה של העיר חיפה וסביבותיה בעבר. בין השאר, מתעד הביטאון מקורות ראשוניים, סקירות על תהליכים היסטוריים, חברתיים ועירוניים שאפיינו את העיר, לצד הצגת מפעלים של דמויות מפתח הקשורים בתולדות העיר.

תמונת השער:
הכניסה המערבית למנזר הכרמליטים
דן אקסינר, 2017
באדיבות האמן

תוכן הגיליון

3	נשות האליטה הבריטית והפלסטינית בחיפה והעמותה החיפאית לרווחת הילד בתקופת המנדט ניקול כיאט, ליאת קוזמא
10	סקירת ספר: מרחב מעורב
11	הניסיונות להרחבת היישוב היהודי בחיפה: 1936-1947 תמיר גורן
18	סקירת ספר: פילים לבנים
19	היכן תוקם קריית הטכניון? ישראל בן דור
26	סקירת ספר: עבאס 10
27	שכונות צריפים בהדר הכרמל יאיר ספרן
33	חיפה - כינויים רבים לה יעקב שורר

נשות האליטה הבריטית והפלסטינית בחיפה והעמותה החיפאית לרווחת הילד בתקופת המנדט

העמותה החיפאית לרווחת הילד (The Haifa Infant Welfare Association) הוקמה ב־1926, בעזרת תרומה ראשונית של הברון רוטשילד, ובעקבותיה הוקמה תחנת טיפת חלב בעיר התחתית של חיפה, לשירות אימהות ערביות בעיר וילדיהן. הצלחת התחנה הובילה, כעבור ארבע שנים, לפתיחת תחנה נוספת בצדה המזרחי של העיר. העמותה החיפאית לרווחת הילד ותחנות טיפת החלב שהקימה היו ייחודיים ביותר: עשרות תחנות טיפת חלב הוקמו בארץ בתקופת המנדט, כמעט כולן על ידי אחד משני גופים - מחלקת הבריאות של המנדט, שתחנותיה שירתו בעיקר את האוכלוסייה הפלסטינית, והדסה, שתחנותיה שירתו בעיקר את האוכלוסייה היהודית. הצלחתה של העמותה נמדדת הן בקיומה הרציף בשנות המנדט והן בהיקף פעילותה - בין היתר בהפעלה המוצלחת של תחנות טיפת החלב, שמספר הביקורים בהן הוערך ב־1939 בכ־10% מכלל פעילות תחנות טיפת חלב לאוכלוסייה הפלסטינית בארץ. אפשר לייחס את הצלחת העמותה ואת רציפות פעילותה לשיתוף פעולה בין נשות האליטה החיפאית לרשתות התמיכה שהצליחו לקיים ולתחזק עם האליטה האדמיניסטרטיבית, החברתית והכלכלית של העיר.

רקע

הקמתה של העמותה לרווחת הילד בחיפה, כשיתוף פעולה בין האליטה הפלסטינית של העיר ובין נשות הפקידות האזרחית הבריטית, התאפשרה הודות למעמדה של העיר בתקופת המנדט. לאחר הכיבוש הבריטי, חיפה התבססה כמרכז המנהלי של מחוז הצפון, כמטה הראשי של שירותי הרכבת, כעיר הנמל הראשית של הארץ וכנקודת הסיום של צינור הנפט העיראקי. התפתחויות אלו מסבירות את צמיחתה של קהילה אזרחית בריטית חזקה בעיר - הקהילה האזרחית הבריטית השנייה בגודלה בארץ, אחרי ירושלים, ואת התפתחותה של אליטה מנהלית ומסחרית פלסטינית, שנהנתה מהזדמנויות התעסוקה שנוצרו במסגרת הממשל הבריטי ובזכות הפריחה הכלכלית של העיר בתקופת המנדט.

חיפה הייתה אחד המקומות העשירים בארץ בכל הנוגע לשירותי רפואה. היה בה בית חולים ממשלתי, שפעל עד 1938 במבנה בפינת הרחובות ההר (כיום: שדרות הציונות) והגפן (ספריית בית הגפן של היום), רופאים ממשלתיים ותחנת הסגר בסמוך לנמל. "המחלקה הילידית" של בית החולים הממשלתי, בראשותו של ד"ר נאיה חמזה, משכה מטופלים מהכפרים הסובבים את חיפה. היו בחיפה גם בתי חולים זרים - בית החולים האיטלקי, שהיה ממוקם עד 1933 ברחוב סטנטון (כיום: שיבת ציון) עד שעבר למיקומו הנוכחי ברחוב המגינים, בית חולים אנגלי שפעל עד 1928 במתחם סנט לוקס, ובית חולים גרמני ששירת את המושבה הגרמנית ונסגר בתחילת מלחמת העולם השנייה. בחיפה פעלו עשרות רופאים פלסטינים, מה שהפך את העיר לאחד הריכוזים הגדולים

של רופאים פלסטינים בארץ, ולצדם - עשרות רוקחים, רופאי שיניים ומיילדות מוסמכות. לצדו של מסגד אל-אסתקלאל פעלה גם מרפאה מוסלמית ששירתה את העניים ללא תשלום. כ־300 רופאים יהודים עבדו בעיר וחלקם עבדו בבית החולים הדסה (כיום: בית החולים בני ציון), שנוסד ב־1922. כיוון ששירותיהם הוצעו בתשלום, הם היו זמינים בעיקר לאוכלוסייה הפלסטינית המבוססת.

את מיקומה של העמותה בתוך העיר אנחנו מבקשות לנתח תוך התבוננות במספר מעגלים: מנהלי העמותה, חברות העמותה, עובדיה ומעגל התורמים. בחינת ההרכב האנושי של כל אחד מהמעגלים האלו מאפשרת ניתוח של השתלבות האגודה בתוך קהילות חיפה השונות: הממשל הבריטי, האליטה המסחרית והמנהלית הפלסטינית, המושבה הגרמנית, ובמידה פחותה - הקהילה היהודית. נוסף על כך, פעילות העמותה נשענה על הרשתות החברתיות והמקצועיות של בני זוגן של חברות העמותה, שהכירו ביניהן וקשרו אותן למגוון מעגלים עסקיים בעיר.

חברות העמותה

עד שנות הארבעים של המאה העשרים, יושבת ראש העמותה, מזכירת העמותה והגזברית היו כולן בריטיות, וכך גם רוב חברות הוועד המנהל. אלה היו נשות פקידים בריטים בכירים בממשלת המנדט, כולל הליידי צ'נסלור וגברת ברברה תומפסון, אשתו של מנהל בית החולים הממשלתי בחיפה (ג'ון הרברט תומפסון), נשותיהם של עובדי מחלקת הרכבות של המנדט (ביניהם ווב וסקריבנר), נשותיהם של מושלי מחוז הצפון (כגון אדוארד קית-רואץ', ג'יימס פולוק, מוריס ביילי, ואלפרד לאו), נשותיהם של קציני רפואה (כמו ויליאם ביגר), נשות שופטים (רנדולף קופלנד) וכן נשות יזמים (כגון ספיני). אפשר לחלק את הנשים הפלסטיניות שהיו מעורבות באגודה לשתי קבוצות עיקריות: נשות האליטה הכלכלית והחברתית של העיר, ונשות הרופאים שהועסקו בבית החולים הממשלתי ובתפקידי מנהל שונים במחלקת הבריאות. עם רופאי מחלקת הבריאות שנשותיהם היו פעילות בעמותה נמנו מוניר משעלאני, פריד חדאד, הובאנס טוריאן, איברהים איתים ונאיף חמזה.

נשים מהקהילה הטמפלרית הגרמנית בחיפה היו מעורבות בפעילות צדקה של העמותה. כמה מהן היו חברות הוועד המנהל, כמו ב' וורסט ושמידט, ואליהן הצטרפו גם חברות בולטות מקהילות נוספות, כגון מאדאם גראפן, אשת הקונסול הצרפתי מוריס גראפן, שהייתה חברת הוועד המנהל במהלך שנות ה־30. כמו כן חברת הוועד בהאי הייתה אשתו של מוסא בהאי, ששירת בתפקיד ממשלתי במחלקת רישום הקרקעות, ואילו חברת הוועד קוסטרו הייתה אשתו של רופא בית החולים האיטלקי, וינצ'נזו קוסטרו.

החברות בעמותה לא הייתה סמלית בלבד אלא כללה גם פעילות התנדבותית. ברברה תומפסון, אחות מוסמכת, התנדבה בתחנות טיפת חלב. חברות עמותה פלסטיניות ובריטיות העבירו שיעורי תפירה לאימהות, ולימדו אותן לתפור בגדי תינוקות מבגדים משומשים. נשים מהאליטה החיפאית קיימו מסיבות תפירה (ראו איור מספר 1), והבגדים שהוכנו נתרמו לתחנות טיפת חלב. כך תרומה לקהילה וביסוס קשרים חברתיים היו שזורים אלה באלה. נוסף על ערכם עבור העמותה עצמה, היוו המפגשים כר נרחב ליצירת קשרים ששירתו את שאיפות הקריירה של בני הזוג, בריטים ופלסטינים כאחד.

1. נשות העמותה נפגשות לתפירת בגדים [אוסף פרטי]

העובדות והמתנדבות בתחנות טיפת חלב

תחנות טיפת חלב הראשונות הוקמו בצרפת בסוף המאה התשע-עשרה כדי להילחם בתחלואה ובתמותת תינוקות. בתחנות אלה אימהות קיבלו חלב מפוסטר ויעוץ באשר לטיפול בתינוקות ובעיקר לשמירה על היגיינה. תחנות טיפת חלב הוקמו בארץ החל מראשית המאה העשרים, ובסוף שנות ה-30 הגיע מספרן ל-80 תחנות. תחנות טיפת חלב בחיפה נסמכו בין השאר על עבודת התנדבות של רופאות בריטיות לצד אחיות פלסטיניות מסורות שעבדו בשכר. ד"ר אווה קוטצ'ינג, הרופאה הראשונה בתחנה, הגיעה לחיפה כאשתו של המהנדס הראשי, וד"ר ג'ין מקדואל, רופאה אחראית על יולדות במחלקת המנדט הבריטית, מונתה כרופאה בתחנה בשנות ה-30. האחיות הבריטיות שעבדו או התנדבו בתחנה עבדו במחלקת הבריאות המנדטורית בחיפה, חלקן במשך שנים ארוכות.

הפעילות היום-יומית של תחנות טיפת חלב התבססה על עבודתן של אחיות פלסטיניות - מרים ריזק, מרים סמעאן, אמילי מוראד, ג'מילה ג'עלוק ורוסיה ק' ג'דיאן. רובן עבדו בתחנות במשך שנים רבות. סמעאן עבדה בבית החולים הסקוטי בטבריה לפני שהפכה לאחות בבית החולים הממשלתי בחיפה בתחילת שנות ה-30; ג'עלוק סיימה את לימודיה בבית הספר לאחיות של האוניברסיטה האמריקאית בביירות ב-1925; ג'דיאן סיימה את תוכנית ההכשרה לאחיות בבית החולים הממשלתי בחיפה ב-1938. ריזק צברה ניסיון מקצועי קודם בעזה ובנצרת לפני שהתיישבה בחיפה והצטרפה לבית החולים הממשלתי בעיר.

תרומות, תורמים ותרומות

התרומות לעמותה לרווחת הילד כללו תרומות כספיות וכן תרומות של מוצרים, כגון ציוד תפירה, צעצועים, מזון, חלב, בקבוקים וכן בגדים שנשות העמותה מחזרו ותפרו מהם בגדי תינוקות. התרומות הכספיות סייעו לעמותה לממן את תחנות טיפת חלב ואת שאר פעילויותיה. תרומות המזון היו חיוניות לאימהות שפקדו את התחנה. האימהות פנו לעיתים לאחיות בבקשה לעזרה ואלה העבירו את הבקשות לנשות העמותה. תרומה משמעותית נוספת הייתה של קרקע - עזיז כיאט, דמות בולטת בקהילה החיפאית, תרם קרקע באזור נווה שאנן במטרה לאפשר לעמותה לבנות מרפאה משלה. קרן מיוחדת נוסדה לשם גיוס כספים לבניית המבנה עצמו.

גיוס הכספים כלל תרומות שנתיות, אירועי גאלה, ערבי ברידג', הקרנות סרטים וקופות ציבוריות לאיסוף כספים. פירוט התרומות המופיע בדוחות השנתיים של העמותה (ראו איור 2) מוביל למסקנות הבאות: נשים תרמו סכומים שנעו בין 15% ל-40% מסך התרומות הכולל, אך הן היו רוב התורמים - בין 60% ל-90%. במוצא, נשים תרמו 0.94 לירות, גברים 5.43 לירות ומוסדות 9.96 לירות. הפער בין שיעור התרומות שהגיעו מנשים לשיעורן בין התורמים מדגים את מאמצי הגיוס של חברות העמותה - שפנו למעגל נשי בעיקרו. הפער בין הסכומים שגויסו מגברים לאלה שהגיעו מנשים קשור, כמובן, לבעלות על משאבים.

חלקם של המוסדות בתרומות היה גבוה באופן משמעותי ביחס למספרם בקרב התורמים. ניתן להבחין במספר קטגוריות של תורמים: בנקים תרמו סכומים קטנים, שנעו בין לירה לשתיים בשנה, חברות נפט וחשמל תרמו בין 3 ל-5 לירות בשנה, ועסקים פלסטיניים מחיפה, כולל סטודיו הצילום של האחים חנניה, חברת הסיגריות קרמאן, דיק וסלטי ורשת הסופרמרקטים הבריטית ספיניז, תרמו גם הם על בסיס שנתי. ארגונים חיפאיים שונים, כגון מסדרי הבונים החופשיים, האגודה המוסלמית של חיפה וקרן הצדקה החיפאית, סיפקו תרומות תקופתיות בתחילת הדרך. תורמת משמעותית לקיום העמותה בשנות המנדט הייתה עיריית חיפה. לצד תרומות גרמניות פרטניות, הקהילה הגרמנית תרמה בדרך כלל 10 לירות בשנה עד סוף שנות ה-30. תרומות גדולות יותר הגיעו מהמועצה המוסלמית העליונה, שתרמה 30 לירות ב-1929. באמצע שנות ה-30 העמותה השיגה תרומה שנתית של 9.95 לירות מהקרן להצלת הילדים (Save The Children Fund), התרומה היחידה מארגון בין-לאומי. לצד זאת, בין 1929 ל-1935 גויסו כ-50 לירות בשנה באמצעות קונצרטים, מסיבות ריקודים ומופעים שונים.

האגודה היהודית להתיישבות בארץ ישראל (פיק"א) תרמה 20 לירות בשתי הזדמנויות שונות, וסכומים קטנים יותר בשנות ה-40. נוסף על כך, הברונית והברון רוטשילד, מייסדי פיק"א, תרמו סכומים דומים ב-1929 וב-1935. ניתן להסביר את מעורבותן של פיק"א ושל משפחת רוטשילד באמצעות הקשרים שלהם עם שבת לוי, ששימש בו זמנית כעובד פיק"א (1901-1936), וכחבר בכיר בעיריית חיפה - כולל כחבר מועצת העיר חיפה מ-1926, סגן ראש העיר מ-1934 וראש העיר מ-1940. גם אשתו של לוי תרמה מספר תרומות של לירה אחת לאגודה. סביר שפיק"א בחרה לתרום לעמותה כדי לבסס את קשריה עם האליטה החיפאית.

£/l.		£/l.	
Mrs Norman Morris	1,000	Mr & Mrs Scrivener	1,250
.. Mandara	500	Mrs Simons	250
Mr & Mrs May	2,000	.. Sargent	1,000
.. Meyer	1,000	Mr & Mrs Selby	1,250
Mothers' Union	300	Shell Co. of Palestine	5,000
Mrs Moschitz	250	Mr Schepfloeker	3,000
Miss Newton	1,000	Miss J. Sidi	250
Miss Nixon	1,000	Mrs Daisy Smythe	2,000
Mrs Noble	500	Mr. Samuel Samuel M. P.	5,100
Frau von Orizen	500	Frau Schumacher	250
Messrs Ouzanoni & Co.	250	.. Schmidt	250
Pal. Electric Corp. Ltd.	5,000	.. T. Shuve	250
Miss Prestle	250	.. H.	250
.. Pickering	250	Miss J. D. Storey	4,950
Mr Polac	10,000	Mrs Spicer	250
Mrs Pevaner	1,000	Sheila Ann Christian	1,000
.. Price	250	Charitable Society	1,000
Shoghi Eff. Rabhani	10,000	Mrs Elmar Storey	5,050
Madam Wosinsicz	250	Messrs J. Soudan	1,500
Mrs Richbeth Iper Miss Baker	1,000	Mrs Hassan Bey Shakeri	250
Madam Raja Rais	250	.. F. Taylor	500
Miss Isabel Reeves	4,000	Miss M. R. Taylor	250
Mr S. O. Richardson	1,000	Mrs Said Bey Touham	250
Mrs Rohald	2,250	.. M. Touma	500
Baroness Rothschild	20,000	.. Thompson	250
Mrs. Rehelz	250	Sheikh Salman Taret	1,000
.. Ragib Bey	250	Mr Taylor (Football Match)	13,500
Miss Redmile	250	Fran E. Ward	250
.. Jhanna Soremen	500	.. H.	250
Mrs Slade	1,000	Mrs J. A. S. Wilson	250
Messrs Spinney's Ltd.	5,000	.. Clara Weir	1,000
Mr R. Spinney	5,000	Miss Wiltan	250
Sheikh J. Sidi & Bos	5,000	.. Zurak	250
		Mrs Zuzi Bey Sa'Alik	250

2. מתוך הדוח השנתי של העמותה, 1929
The Haifa Social Service and
Infant Welfare Association, *Fourth
Annual Report for the Year ending
[December 31st 1929, Haifa: n.p*

פילוח התורמים הפרטיים לפי שיוך אתני או לאומי מוביל למספר מסקנות. ראשית, מספר התורמים הפלסטינים והבריטים נותר שווה במהלך התקופה. בניגוד לפערים מגדריים, ההבדל בין סכומי התרומות הכספיות של תורמים פלסטינים ובריטים היה קטן יחסית. התרומות מהקהילה היהודית יכולות להעיד על המשך היחסים הבינ־קהילתיים בחיפה.

פעילות תחנות טיפת חלב

ליבת פעילותה של העמותה לרווחת הילד הייתה תחנת טיפת חלב, שנפתחה ב־1926 בחדר בתוך בית החולים הממשלתי. ב־1930 התרחבה התחנה, כמענה לביקוש מצד אימהות ומשפחות, וכללה סניף נוסף בצדה המזרחי של העיר, לטובת נשים שהתגוררו בחלקים אחרים של העיר והתקשו להגיע לבית החולים. בדוחות הרופאות על פעילות התחנה, ניכרת פליאתן באשר לביקוש לשירותי התחנה, ואבחנתן שחדר המתנה תמיד היה צר מלהכיל את האימהות שהגיעו לתחנה מדי יום. רופאות ואחיות אף דיווחו על בני משפחה שעצרו אותן ברחוב וביקשו מהן לבקר אם צעירה. במהלך שנות פעילותן, עברו שתי התחנות ממשכן אחד לאחר מסיבות שונות, למשל כי החדר ששכרו יועד למטרות אחרות, או מסיבות ביטחוניות, כמו למשל ב־1941, כשההפצצה האיטלקית כוונה לבתי הזיקוק לנפט בחיפה, שהיו קרובים לתחנה. שני המרכזים התאחדו אז לבניין משותף ומרווח, בן שבעה חדרים, ברחוב קיסריה שבוואדי ניסנאס.

החל מראשיתה, העמותה לרווחת הילד טיפחה קשר הדוק עם בית הספר האנגלי, ששכן בסמיכות למשכנה הראשון של תחנת טיפת חלב, בבניין המשמש היום את מוזיאון חיפה לאומנות. כך, לדוגמה, אולם בית הספר האנגלי שימש את האספה השנתית של העמותה, וכבר ב־1927 דווח שתלמידות מבית הספר התנדבו בתחנת טיפת חלב, ניהלו את הרישומים וסייעו בשקילת התינוקות. במקרה אחר דווח כי תלמידות הכינו צעצועים עבור המשפחות שפקדו את התחנה. ביטאונה של הקרן להצלת הילדים אף פרסם עבודה שעסקה בהזנת תינוקות ונכתבה על ידי תלמידת בית הספר. העבודה הוגשה לתחרות בחסות הקרן במסגרת מאמצייה של הרופאה המתנדבת בתחנה, ד"ר קוטצ'ינג, בהוראת "היגינה ואימהות לנערות ערביות". ב־1941, במהלך האספה השנתית, ציינה הגברת פולוק את קיומו של חוג תפירה לנערות ממעמד הביניים החיפאי. היא הסבירה כי איסוף בקבוקים וקופסאות לתרופות, כמו גם הכנת צעצועים, שירתו שתי מטרות: סיוע למעוטי היכולת והקניית "אחריות אזרחית" לדור העתיד של הנערות המשכילות בעיר.

שינויים בהרכב העמותה ובפעילויותיה בעשור השני לקיומה

המרד הערבי הגדול הותיר את חותמו על תחנות טיפת חלב ועל האימהות שפקדו אותן. בשל המצב המתוח, רבות מהן נמנעו מלהגיע. למרות זאת, האחיות הכירו בצורך המתמשך בסיוע והמשיכו להפעיל את התחנות. המשבר הכלכלי בתקופת המרד פגע באופן משמעותי במאמצי גיוס הכספים. גיוסי התרומות החגיגיים, למשל, הופסקו בשנות המשבר הכלכלי של המרד הגדול ומלחמת העולם השנייה. בעוד הנתונים מעידים על ירידה בתרומות הפרטיות בשנות המרד וראשית מלחמת העולם השנייה - ניכרת הישענות מוגברת על תרומות מוסדיות. עיריית חיפה אף הכפילה את תרומתה, שב־1938 הסתכמה ב־34% מכלל התרומות. מלבד זאת, במסגרת מדיניות כללית בארץ, וכתגובה למשבר הכלכלי ולביקורת על הזנחת השירותים לציבור, בראשית 1938 מחלקת הבריאות

3. מיקומם של בית החולים הגרמני, בית החולים הממשלתי ובית הספר האנגלי לבנות

[מתוך: A. Ciffrin & Joseph Loewy, *Haifa: guide & pictorial map*. Haifa: Herz, 1935]

המנדטורית לקחה על עצמה לסייע באחזקת תחנות טיפת חלב של העמותה לרווחת הילד, והנטל הכלכלי של שכר דירה ומשכורות התחלק בין העמותה ובין מחלקת הבריאות. באותה שנה חל שינוי גם במדיניות העמותה בנוגע לאספקת סיוע חומרי לנשים שפנו לתחנה. מיס האדן הציעה לוועד המנהל של העמותה, כי בהתחשב בעוני הקיצוני שחוו נשים רבות, יש צורך לספק להן גם תרומת מזון, נוסף על שירותיה הרגילים של התחנה.

בשנות ה־40 חלו שינויים במבנה העמותה, שכללו מעבר הדרגתי מהנהגה בריטית להנהגה פלסטינית והרחבת תחומי פעילות העמותה. ב־1936 לראשונה עלה מספר הנשים הפלסטיניות על אלה הבריטיות בין חברות הוועד המנהל, ועד 1946 כל חברות הוועד היו פלסטיניות. ב־1942 נבחרה אמילי עספור לתפקיד מזכירת העמותה, והייתה לאישה הפלסטינית הראשונה בתפקיד זה. לצד זאת, חלה עלייה ניכרת בשימוש בערבית במסמכי העמותה: לראשונה הודפסו קבלות בערבית, והדוח השנתי של העמותה פורסם במהדורה דו־לשונית: ערבית ואנגלית, במקום באנגלית בלבד. במקביל דיווחה העמותה גם על עלייה בנוכחות בפעילויותיה - וב־1942, כשהוזמנה מתיל מע'נס נציגת אגודת הנשים הפלסטינית בירושלים לדבר בפני האספה השנתית של העמותה על שירותי הרווחה בירושלים, הגיעו לשמוע אותה למעלה ממאה נשים.

בספטמבר 1944 הקימה העמותה לרווחת הילד גם מעון יום, בבית אבן בבעלותו של איש העסקים טאהר קרמאן ברחוב נווה שאנן. בין 17 ל־20 ילדים ממשפחות עניות, שבהן אחד או שני ההורים נעדרו, התקבלו למעון. המעון הופעל כולו על ידי נשים פלסטיניות, בהן ויולט חביבי (עובדת סוציאלית) ולנה תמרי (בוגרת טרייה של בית הספר לאחיות של אוניברסיטת סנט ג'וזף בביירות), לצד חמש עובדות נוספות. כך, למשל, מתוארת אחת המשפחות שילדיה טופלו במעון, עלי בן שמונת החודשים ופאתנה בת השלוש, נכדיה של מרים:

בנה של מרים, אביהם של הילדים, התגורר בכפר בנפת רמאללה עם אשתו וילדיו. לפני שישה חודשים נפטרה רעייתו, והאחריות לטיפולם עברה לסבתם. האב, שנהג לשתות גם קודם לכן, המשיך בכך גם לאחר מות אשתו, ולא דאג כלל לצורכי ילדיו. הסבתא החליטה אז לעבור לחיפה, כדי להתגורר עם בתה הנשואה ולעסוק בעבודות בית כדי לפרנס את נכדיה. אבי הילדים הצטרף אליה, אך אינו טורח כלל למצוא עבודה וכנראה עצלן מדי לכך. אמו מספרת שלעתים קרובות הוא מבלה את הלילה מחוץ לבית, שותה וכדומה - ואינה יודעת מהיכן יש לו כסף לממן את השתייה.

בהמשך, מפרט המסמך על בני המשפחה ועל מצב בריאותם של הילדים, ומדבר באמפתיה על הנסיבות הקשות שהם מצויים בהן, על חיבתה של סבתא מרים לנכדיה ועל רצונה העז לעבוד כדי לתמוך בהם, וממליץ לקבל את הילדים למעון. דוגמה זו מלמדת אותנו, ראשית, על הנסיבות שהביאו משפחות לפנות אל המעון ולהיעזר בשירותיו; ושנית, על ההבנה והיעדר השיפוטיות שבהן התקבלו נשים במצוקה על ידי נשות העמותה.

באמצע שנות הארבעים, במסגרת תכנון העתיד של העמותה, הוחלט להתמקד בגיוס כספים לבניית מבנה חדש. באוקטובר 1945 קיימה העמותה נשף שהכנסותיו יועדו לבניית המבנה המתוכנן, והצליחה לאסוף מעל ל־700 לירות. מעבר לכך, התקיימו שיעורי תפירה ומפגשים קבועים לנשים צעירות פעמיים בשבוע במשרדי הצלב האדום בחיפה, מה שמעיד על שיתופי פעולה חדשים שהצליחה העמותה לבסס.

שינוי משמעותי נוסף התרחש בהרכב התורמים. כפי שראינו, לפני מלחמת העולם השנייה נמנו עם התורמים בעיקר אנשי האליטה החיפאית, רובם בני הקהילה האזרחית הבריטית בחיפה והאליטה הפלסטינית, אך החל מאמצע שנות ה־40 התקבלו תרומות גם ממוכתרים של כפרים שונים בנפת חיפה, כולל אל־טירה, עוספיה, איג'זים ועוד. עובדה זו מעידה כי מיקומן של נשים פלסטיניות בהנהלת העמותה לוותה גם בהרחבת פעילותה וקשריה אל מעבר לחיפה.

לקראת 1948 החלו נשים בריטיות לפרוש מהעמותה ולעזוב את חיפה. בה בעת, תוכניות להקמת המבנה החדש נמשכו. במרץ 1948 הודיעה לבנק הנשיאה המכהנת, קתלין לאו, כי קלוטילד היא תחליפה בתפקידה. בעקבות כיבוש חיפה, קריסת החברה הפלסטינית, הקמת מדינת ישראל והטלת הממשל הצבאי, הפסיקה תחנת טיפת חלב לתפקד, וניסיונות העמותה לרווחת הילד לשמר את פעילותה לא צלחו.

סיכום

המאמר עסק בעמותת נשים חיפאית שהצליחה לגייס מתנדבות, תרומות ותורמים מקהילות ומוסדות שונים בעיר. זו הייתה עמותה נשית – שנוהלה על ידי נשים, מומנה בחלקה על ידי נשים והופעלה על ידי עובדות ומתנדבות, רופאות ואחיות. נשות העמותה הצליחו לגייס גם גברים, מוסדות ועסקים לתרום לעמותה באופן מזדמן או קבוע. ראינו גם שהביקוש לשירותי העמותה הביא לפתיחת תחנה נוספת וליזומות שונות, כגון תרומות מזון במהלך המרד הערבי הגדול. הראינו גם איך שיתוף פעולה זה נוצר והתפתח במהלך השנים. תולדות העמותה מהוות לפיכך פרק בהיסטוריה של בריאות הציבור בעיר חיפה, היסטוריה של צדקה והיסטוריה של החברה האזרחית החיפאית.

ד"ר ניקול היאט (1nkhayat@gmail.com) היא היסטוריונית של המזרח התיכון המודרני.

פרופ' ליאת קוזמא (liat.kozma@mail.huji.ac.il) מלמדת בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים.

לעיון נוסף

Fleischmann, Ellen L.L. (2003). *The Nation and its "New" Women: The Palestinian Women's Movement, 1920–1948*. University of California Press.

Krik, H. (2022). The Female Imperial Agent and the Intricacies of Power: British Nurses in Mandate Palestine. *The Journal of Middle East Women's Studies*, 18, 12-35.

Shatz, J. R. (2018). A Politics of Care: Local Nurses in Mandate Palestine. *International Journal of Middle East Studies*, 50, 1-21.

סקירת ספר: מרחב מעורב / חן בריצחק

הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות | 2024
290 עמודים

חן בריצחק מציעה בספרה "מרחב מעורב" קריאה מעמיקה ומאתגרת של העיר חיפה, לא רק כמרחב גאוגרפי אלא גם כמרחב ספרותי רב רבדים, עוצמות, סתירות ויופי. הספר הוא מחקר יצירתי המרחיב את גבולות חקר הספרות והעירוניות, ומתייחס לייצוגיה השונים והמגוונים של חיפה דרך זווית ראייה מקורית וייחודית.

בריצחק אינה מסתפקת בתיאור שגרת של היצירות הספרותיות העוסקות בעיר חיפה, אלא מציבה שאלה מהותית: כיצד המקום הנקרא חיפה עם הטופוגרפיה הייחודית שלו, עם ההיסטוריה שלו והתפיסות האנושיות והחברתיות שבו הופך לסוגייה ספרותית, תרבותית ופוליטית? היא אינה מעוניינת רק במה שנכתב על חיפה ובוחנת גם כיצד נכתב, כדי ליצור מודל חדש לעיון בעיר בספרות.

נראה כי חיפה בספרה של בריצחק אינה עיר-סמל במובן המקובל בספרות העברית. היא אינה אידאה לאומית מגובשת כמו ירושלים ואינה מיתוס מודרני כמו תל אביב. חיפה מתפקדת כמרחב רגשי פתוח, עיר שמאפשרת לספרות לבטא תחושות ביניים: היסוס, געגוע לא פתור, קרבה זהירה ותחושת שייכות חלקית. זהו מרחב שאינו דורש הכרעה ולכן הוא מאפשר רגשות מורכבים.

כך, על פי בריצחק, חיפה היא כמעט העיר היחידה בספרות העברית שבה מתקיים מגע מתמשך עם נוכחות ערבית שאינה רק "רקע", אך המפגש אינו שוויוני כיוון שחיפה, הנתפסת לרוב כמודל של קיום משותף ורוגע, בספרות הפלסטינית היא עיר של אובדן, הדרה, זיכרון קטוע ולעתים גם כמרחב רדוף עבר. כך, העיר חיפה אינה "צועקת" את קיומה אלא נוכחת דרך רציפות רגשית. היא מרחב המכיל רגשות מושהים, כאלה שאינם מתכנסים לשיא אלא קיימים במשך זמן.

זהו מרחב שקיימת בו תערובת אתנית, לשונית ותרבותית של יהודים וערבים לצד טבע ורקע היסטורי ייחודי. בריצחק מדגישה כי הייחוד ניכר גם בספרות: העיר מייצרת מרחב שפועלים בו קולות שונים - יהודים וערבים - היכולים להופיע יחד, אם כי לא תמיד באופן שוויוני. הספר בוחן את הדרכים שבהן יוצרות ויוצרים הכותבים בעברית או בערבית על חיפה כותבים על העיר, כיצד הם מדמים אותה ומשתמשים בה כסמל, וכיצד זה משפיע על קריאת העיר במרחב הספרותי. היא מצליחה להראות שחיפה אינה רק נושא משותף לספרות העברית והערבית, אלא היא אף זירה שבה נחשפות מגבלות השיח והקיום המשותף. ואולם, העובדה שהספר נכתב מנקודת מוצא של חקר הספרות מחדדת את השאלה על גבולות ההכלה של הקול הערבי.

המסע הספרותי לחקר העיר חיפה של חן בריצחק מזמין את הקוראים לחשוב מחדש על מרחב, שפה וזהות. ספרה מצליח להאיר פינות נסתרות של חיפה הספרותית ולתת קול למה שעד כה נותר בחוץ.

הניסיונות להרחבת היישוב היהודי בחיפה: 1936-1947

התפתחות היישוב היהודי בחיפה התאפיינה מראשיתה ביצירת ריכוזים טריטוריאליים נפרדים ללא רצף ביניהם. הפיצול בין השכונות השונות היה לאחת הבעיות המרכזיות שהעיקו על מוסדות היישוב. הנהגת היישוב שאפה ליצור רצף פיזי בין השכונות ולהביא בכך לאיחוד טריטוריאלי של המרחב היהודי. הנחיצות בעיבו ההתיישבות, בהרחבתה ובחיזוקה, הומחשה בעקבות אירועי האלימות שפרצו ב־1929. האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בעיר התחתית נידלדלה בהתמדה. מציאות זו חייבה פתרון מידי לאכלוס מחודש של האזורים שנעזבו ולמניעת היווצרות שטחים ריקים שהיו עלולים להיתפס על ידי משתכנים ערבים. אלא שהניסיונות לממש שאיפה זו עד פרוץ המרד הערבי עלו בתוהו. המפנה אירע בתקופת המרד הערבי. מני אז ועד סוף תקופת המנדט פעלה הנהגת היישוב להגביר את כוחה ואת השפעתה של האוכלוסייה היהודית בחיפה. ביסוד פעולה זו קיוו לחזק את כוחה במרחב העירוני באזורים מסוימים. הפעילות בתחום זה, שהיוותה מרכיב חשוב במיוחד במדיניות היישובית בשנות הארבעים, עתידה הייתה לחולל שינויים משמעותיים בתפרוסת האוכלוסייה היהודית בחיפה. המאמר עוקב אחר הפעולות שבוצעו במסגרת ניסיונות ההתיישבות ומתייחס למגמותיהן ולתוצאותיהן.

פיתוח שיכון עממי והרעיון להקים עיר עברית במערב חיפה

עם פרוץ מעשי האיבה באפריל 1936 עזבו ראשוני הפליטים היהודים את מקומות מגוריהם בעיר התחתית. כ־3,000 פליטים התרכזו באותה שנה בשכונת הדר הכרמל במבני ציבור שונים. בואם הבלתי צפוי היה למעמסה כבדה על מוסדות היישוב היהודי, לא רק מבחינה כספית אלא גם בגלל הדאגה למצב הסניטרי הקשה ששרר בריכוזיהם. לנוכח מצוקתם של הפליטים היהודים הקימה המנהיגות היהודית ועדה לענייני הפליטים. עיקר מאמציה כונו לאיתור מעונות גייניים ולניסיון להחזירם למקומות מגוריהם הקודמים שלא היו עוד בחזקת סכנה. אולם בכך לא היה די כדי לפתור את הבעיה. לגבי היהודים שהתגוררו לפני פרוץ מעשי האיבה באזורים ערביים נותרה בעיית הדיור במלוא חומרתה.

מעשי האיבה שאירעו בעיר ביולי 1938 גרמו להיווצרות גל חדש של פליטים. נוסף על פליטים שהגיעו מהחלק המזרחי של העיר ניכרה גם תנועת יציאה מהחלק המערבי, בעיקר מסביבת רחובות יפו ואלנבי. מציאת שיכון חלופי עבורם הייתה בשלב זה בלתי אפשרית. התגברות העזיבה מהעיר התחתית הדאיגה מאוד את ראשי היישוב היהודי, שחששו מפני איבוד האחיזה במקום. התרכזות הפליטים בהדר הכרמל המחישה את הצורך בהרחבת אפשרויות השיכון. הגידול שחל באוכלוסיית הדר הכרמל מזה ומיעוט הדירות הפנויות שנמצאו בה מזה חייבו מציאת פתרון לטווח ארוך. הצפיפות שנתהוותה בהדר הכרמל הביאה לביקוש מוגבר לדירות וכתוצאה מכך להאמרת דמי השכירות, שרוב הפליטים לא יכלו לעמוד בה.

הנחיצות בשיכון עממי התחזקה עוד יותר לנוכח כוונת הוועדה היישובית, גוף ציבורי שהוקם על ידי ועד הקהילה בחיפה בתחילת שנות השלושים כדי לטפל בעניינים מוניציפליים ובין שכונתיים, להעביר דיירים יהודים שהתגוררו בשכירות בבתי ערבים לשכונות היהודיות. עניין זה, שעלה כבר בתחילת המרד הערבי מתוך גישה פוליטית, כוון להבהיר לציבור הערבי כי הוא עלול להיפגע מהרעת היחסים. לקראת סוף 1936 נדון הנושא הזה מן ההיבט הכלכלי. בהסתמך על פנקסי ועד הקהילה העברית נמצא כי במשך השנתיים האחרונות התגוררו כ-1,300 משפחות יהודיות בבתי ערבים. חברי הוועדה סברו כי העברת יהודים לשכונות היהודיות תאפשר להשתמש בכסף שהוציאו על שכר דירה להגברת קצב הבנייה. חישוב עלות השכירות העלה כי היהודים שילמו לערבים 100,000 לא"י לשנה. אולם כיוון שמספר הדירות הפנויות בתוך השכונות היה מועט ושכר הדירה בהן היה גבוה, ראו חברי הוועדה את הפתרון בהקמת שיכון עממי. מהלך זה נראה כהזדמנות להביא ליצירת רצף טריטוריאלי בין השכונות באמצעות רכישת שטחים חדשים לבנייה. ברוח זו הוחלט על הקמת ועדה לטיפול בהעברת היהודים ולאיתור שטחים שאפשר יהיה להקים בהם שיכון עממי.

היוזמה שנקטה הוועדה היישובית הניבה מספר הצעות מצד ועדי השכונות היהודיות. הבולטת שבהן הייתה של ועד קריית אליהו. מייסדי השכונה היו נחושים להחיש את פעולת רכישת הקרקעות מתוך כוונה להקים עיר עברית במערב חיפה, שתהווה חלק בלתי נפרד ממנה, ובכך לחזק את היישוב היהודי שהתגורר בעיר מעורבת. נימוקי ועד השכונה שהובאו בפני מוסדות היישוב בזכות ההתיישבות במערב חיפה תאמו היטב את עניינו בדבר. לדידו, חיפה עתידה הייתה להתפשט מערבה, ולכן מעבר ליתרון הכלכלי הטמון בכך, התפתחות השכונה תבטיח את הכניסה המערבית לעיר. זאת ועוד, נטען כי כיוון שסביבתה של השכונה שקטה יחסית, כאזור שבו התגוררה בעיקר אוכלוסייה ערבית נוצרית, היה בכך כדי להקנות ביטחון לתושביה. באמצעות נימוקים אלה ביקש הוועד להדגיש את החשיבות הטמונה ביצירת יישוב עברי צפוף באזור הזה מבעוד מועד. מבחינתו של ועד קריית אליהו פיתוח השטח הזה עשוי היה להועיל להעברת היהודים מבתי הערבים. הוא ראה בהזדמנות זאת אפשרות לקדם את פיתוח השכונה ופעל בהתמדה למימושה במשך כל שנות המרד הערבי. ברם, עד סוף שנות השלושים לא עלה כמעט בידי מוסדות היישוב להגשים את פינוי בתי הערבים מתושביהם היהודים, כל שכן שיכון עממי חלופי לא הוקם. התפתחות בנדון החלה להסתמן לנוכח החלטת השלטון הבריטי על מינוי ועדת וודהד (Woodhead), שנועדה לבחון דרכים למימוש תוכנית החלוקה שעליה המליצה ועדת פיל (Peel), שבדקה מה היו המניעים שהובילו לפרוץ מעשי האיבה. משלב זה החלו ראשי היישוב היהודי לגבש מדיניות ברורה שהתרכזת בהכנת תוכניות התיישבות מוגדרות ובאופן יישומן.

ייסוד הוועד הכלכלי למען חיפה וגיבוש מדיניות יישובית

על מנת להיערך בהתאם לקראת בואה של ועדת וודהד הקימה הסוכנות היהודית מספר ועדות מקצועיות. "ועדת חיפה" הייתה אחת מהן. מטרתה של הסוכנות היהודית הייתה להוכיח כי חלקם של היהודים בחיפה ובעיקר בכלכלתה כה משמעותי, עד כי הוצאתה של העיר מתחומיה של המדינה היהודית תגרום לה נזק ממשי. היא דרשה לכלול את חיפה במדינה היהודית ולא להגביל את הריבונות היהודית בה. ועדת חיפה נדרשה להכין דוח מקיף

לצורך מטרה זו. הדוח בעל הכותרת "התפתחותה של חיפה" הוכן בהנחה כי האינטרסים של הבריטים זהים לאלה של היהודים, מתוך הכרה כי האחרונים הם שעתידיים לשלוט בעיר. לדידם של מחברי הדוח, הבעלות על הקרקעות המחישה היטב את היתרון שצבר היישוב היהודי בחיפה. בפסקה נפרדת עמדו מחברי הדוח על תוכניות רכישה עתידיות. את עיקר תשומת הלב הפנו לצורך ברכישת נכסים בנויים בעיר התחתית ובסביבתה, בשכונות ערביות שבהן התגוררו יהודים רבים. הדוח הסופי שהגישה הסוכנות היהודית לוועדת וודהד התמקד בהמחשת היתרון שצבר היישוב היהודי בבעלות על קרקעות. בין השאר הובאה השוואה של חלוקת הקרקעות בין יהודים לערבים, שלא התייחסה לאדמות ממשלה ולאדמות שלא נמצאו בבעלות של יהודים או של ערבים. החישוב הורה כי ברשות היהודים נמצאו 62.7 אחוזים מהקרקעות בעוד 37.3 היו בבעלות ערבית.

באוקטובר 1938 סיימה ועדת החקירה את עבודתה, והמליצה להשאיר את חיפה תחת שלטון המנדט. אף שהמלצות הוועדה נגנזו, ההחלטה שקיבלה בנוגע לחיפה הדאיגה מאוד את הצד היהודי. מבחינתה של הנהגת היישוב היוותה החלטה זו מאיץ לחיזוק האחיזה היהודית בעיר. דוד בן-גוריון, יושב ראש הסוכנות היהודית, שהתאכזב מקביעת ועדת החקירה, הפנה את תשומת הלב לצורך להרחיב ולבצר את עמדות היישוב היהודי בחיפה, לא רק במובן הדמוגרפי אלא גם בהיבט הגאוגרפי. על בסיס התפיסה שהציג בן-גוריון ננקטו צעדים ראשוניים לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה. עיקר תשומת הלב הופנתה לצורך לבסס את האחיזה במבואותיה של העיר במערב ובמזרח. בנוגע לצד המזרחי סבר בן-גוריון כי יש לרכוש קרקעות בסביבת ארד אל-יהוד ולהקים עליהן שכונות חדשות על מנת לקשר את הדר הכרמל עם המפרץ. הוא קיווה כי ההתבצרות, כדבריו, של היישוב היהודי בחיפה תביא בסופו של דבר לאיחוד טריטוריאלי של השכונות היהודיות.

הבשלת המדיניות בנדון הופקדה בידי "הוועד הכלכלי למען חיפה" שיוסד ב-1939. בתזכיר מפורט שהכין הוועד תחת הסיווג "סודי בהחלט" הוצגה תוכנית כללית לחיזוק כוחו של היישוב היהודי בחיפה. מחברי התזכיר עמדו תחילה על המניעים שהובילו להקמת הוועד, וכך צוין בין היתר:

"[...] אפשר לאמור ללא גוזמה שחיפה משמשת מפתח לכל הבעיה שלנו בארץ - המדינית והכלכלית גם יחד - ושגורלנו תלוי בראש ובראשונה באותה תוספת הכוח אשר הישוב ידע לרכז בחיפה בשנים הקרובות. לאור ההנחה הזו מעורר מעמדנו בחיפה חרדה רבה [...] מה שמדאיג ביותר - כמה עמדות תחבורה וחלקי שכונות שהיו בידינו התרוקנו מתושביהם היהודים לרגלי הטרור והקשר בין השכונות שלנו ובין העורקים של חיי הנמל והמסחר בעיר נותקו או עומדים בסכנה של ניתוק. מתוך דאגה לעתידה הקרוב של חיפה ומתוך רצון לרכז ולהפעיל את הכוחות המעוניינים באופן מיוחד בהתפתחותה הוקם הוועד הכלכלי למען חיפה [...]"

אחת המטרות המרכזיות שהציב לעצמו הוועד היה נושא השיכון, שבאמצעותו קיווה לבצר את נקודות ההתיישבות החלשות בעיר ולהביא "לכיבוש נקודות חדשות" שנועדו להגביר את הביטחון. לפיכך המליץ הוועד על הקמת מוסד מרכזי לשיכון שפעולותיו יבוצעו בהתאם למטרות היישוביות. בצד פעולת השיכון עמד הוועד על הצורך לאבטח נקודות שונות בעיר שהפרידו בין השכונות היהודיות. לצורך ביצוע ההכנות הקים הוועד מספר ועדות משנה כמו הוועדה לענייני קרקעות ושיכון. הן נדרשו לגבש הצעות מעשיות שמתוכן יבחר הוועד תוכניות שהיה סיכוי להגשימן. ברם, כל זאת נותר בשלב זה כיוזמה על הנייר. בפועל הופנה עיקר המאמץ ליישוב מחדש של ארד אל-יהוד, ולא בכדי. הצורך באיתור מוצא

מייד לבעיית הפליטים, החשיבות האסטרטגית שיוחסה לסכיבה זו, הדחיפות למציאת פתרון להרחקת הערבים שחדרו לשכונה והנחיצות בהרחבתה כלפי העיר התחתית - העמידו את השכונה בראש סדר העדיפויות של הפעילות היישובית.

פעולות לאכלוס ארד אליהוד

עם פרוץ מעשי האיבה ב־1936 עזבו מרבית היהודים את ארד אליהוד. הנותרים התרכזו בחלקה העליון שגבל בהדר הכרמל, ובקיץ 1938 נעזבה השכונה כמעט לחלוטין. בתים רבים ניזוקו עקב מעשי הצתה, הרס ושוד. אחרים נותרו ריקים זמן מה, וחלקם נתפסו בידי ערבים. נוכח נטישת ארד אליהוד וסביבתה נדרשו מוסדות היישוב לגיבוש מדיניות ליישוב אזור זה מחדש. לקראת סוף 1937 הוצגה תוכנית שהוכנה ככל הנראה בידי הוועדה היישובית וכותרתה: "תוכנית לפיתוח איזור ארד אליהוד, רחוב נצרת וואדי רושמיה". זו, לפי הוגיה, נועדה להשיג שתי מטרות: (1) ליצור מוצא מוגן ובטוח מהדר הכרמל לרחוב נצרת באמצעות התיישבות אינטנסיבית בארד אליהוד עד רחוב נצרת; (2) ליישב את כל האזור בתוך ואדי רושמיה ומשני צדי הוואדי ובכך לבטל את הסכנה הקיימת מצד שכונת חליסה הערבית. כשלב ראשון במימוש התוכנית הוצע להפוך את אזור ארד אליהוד וואדי רושמיה לאזור מסחרי שניתן יהיה להקים בו מחסנים מסוגים שונים, בתי מלאכה ותעשייה זעירה במטרה לעודד את תושבי המקום לחזור לבתיהם. ברם, עקב גישת השלטונות נמנע ממוסדות היישוב לאכלס את ארד אליהוד עד 1940, כל שכן התוכנית להחייאתה הכלכלית של השכונה כאזור של בתי מלאכה לא התממשה על אף שהעירייה העניקה את ההיתרים המיוחדים לכך. השלטונות לא רק סירבו לסייע בפינוי הבתים שנתפסו על ידי הערבים ללא רשות וללא תשלום שכר דירה, אלא אסרו על היהודים לחזור לבתים פנויים, בנימוק כי חזרת היהודים לשכונה עלולה לעורר מתיחות בינם ובין הערבים שנמצאו במקום. השלטונות לא הטילו על המשטרה אחריות לחיי היהודים שהתכוונו לשוב לבתיהם. עם שוך אירועי האלימות והשיפור שחל במצב הביטחון בעיר הסירו השלטונות את התנגדותם לחזרת תושבי השכונה, והוועד הכלכלי פעל לאכלסה במהרה.

הפיכת השכונה למרכז של בתי מלאכה הייתה תלויה ראשית בתיקון הבתים שניזוקו ובהתאמתם לייעודם החדש. על מנת להעריך את ההשקעה הכספית הדרושה למטרה זו הוחלט לבצע סקר בתים בשכונה כדי לספק, בין היתר, נתונים על מצב הבניינים ועל האוכלוסייה שהתגוררה בהם. תוצאות מפקד הבניינים בארד אליהוד פורסמו במרס 1940. 53 בתים נפקדו מתוך 79 בתים שנמצאו בשכונה. הבתים שלא נסקרו היו בחלקם במצב טוב ועל חלקם לא התקבל מידע, מתוכם כמה היו הרוסים לגמרי. לפי תוצאות המפקד נמצא, בין היתר, כי מתוך 53 הבתים רק שישה אוכלסו על ידי יהודים. מעבר להערכה התקציבית שסיפק המפקד באשר לעלות התיקונים, היה בו מבחינתו של הוועד הכלכלי כדי להמחיש את הצורך ברכישת קרקעות נוספות בשטח הזה, ואת זאת הוא דאג להבהיר במפורש בבקשת הלוואה לצורך שיקום הבתים בשכונה.

"[...] שכונת ארד אליהוד, המשמשת מעבר מהדר הכרמל לגוש הקישון עמק זבולון [...] מהווה מקום מרכזי ממדרגה ראשונה בשביל היישוב היהודי בחיפה [...] בזמן האחרון בעלי הבתים בארד אליהוד, מתוך מצבם הדחוק מאד ואי יכולתם להפיק מבתיהם כל תועלת במשך השנים האחרונות, התחילו למכור את בתיהם לערבים במחירים נמוכים מאד [...] ברור שהפתרון הסופי לשאלת ארד אליהוד קשור בפיתוח מזרח חיפה בכללו [...] אולם כדי לאפשר פתרון מרחיק

במאמר "ארד אל יהוד: לתולדות שכונה שנשכחה" מאת יאיר ספרן ותמיר גורן שפורסם בגיליון 19 (2021) תמצאו מידע על תולדותיה של ארד אליהוד.

במאמר "היישוב היהודי בעיר התחתית בתקופת המנדט" מאת תמיר גורן שפורסם בגיליון 3 (2005) תמצאו מידע נוסף על התפרוסת של ההתיישבות היהודית העירונית בחיפה במשך שנות המנדט הבריטי.

לכת, יש צורך להבטיח שהמצב הקיים בנוגע ליחס הכוחות בשכונה לא ישתנה לרעת היהודים. אם אין למצוא את הכספים הדרושים לגאולת הרכוש הערבי בשכונת ארד אליהוד לשם השלמת השטח היהודי, על הישוב לכל הפחות למנוע את העברת הרכוש היהודי לידיים ערביות. אם המכירות הנ"ל תמשכנה בקצב הנוכחי יש מקום לחשוד שבזמן שתבוא האפשרות לגשת לביצוע תוכנית רחבה לפתרון שאלת ארד אליהוד שכונה זו שוב לא תהיה יהודית, אלא ערבית [...]”

למרות מעורבותו הרבה של הוועד הכלכלי בבעיית ארד אליהוד הוא לא הצליח להביא לאכלוס מייד של השכונה. מכל מקום, החשיבות שיוחסה ליישוב ארד אליהוד וסביבתה ביטאה כבר בסוף שנות השלושים מגמה ברורה להביא להרחבת שטחה של הדר הכרמל לכיוון מזרח כלפי אזור ואדי רושמייה.

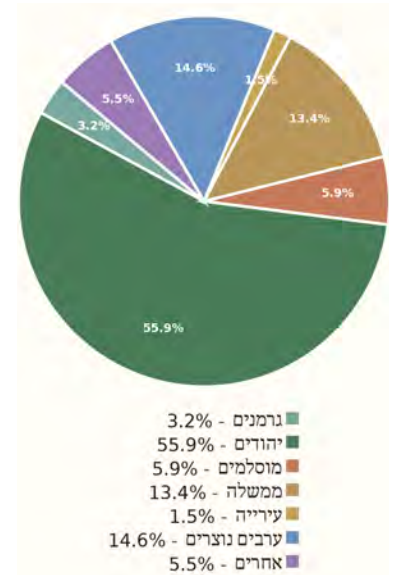
הוועדה לתכנון חיפה ופעולותיה

מתחילת 1941 רבו הידיעות על מכירת בתים של יהודים לערבים. התופעה ניכרה במיוחד בקריית אליהו, בארד אליהוד ובשולי הדר הכרמל. בסוף 1942 פורסם בעיתון "המשקיף" כי מאז תחילת השנה נמכרו 70 בתי יהודים בחיפה לערבים. לנוכח התופעה שהדאיגה מאוד את מוסדות היישוב בעיר, הוחלט להקים ועדה שתפעל למניעתה. לדידם של ראשי היישוב היהודי הוכיחה תופעה זו את הצורך בעיבוי מייד של ההתיישבות היהודית במערב העיר ובמזרחה, ולאור זאת החלה הוועדה היישובית לגבש תוכניות בהתאם. בכוונת הוועדה היישובית היה ליצור אפשרויות שיכון בשכונות קריית אליהו ותל-עמל שגבלה בוואדי רושמייה. בתזכיר מפורט ששלחה הוועדה היישובית לבן-גוריון בסוף אוקטובר 1943 תחת הכותרת "קרקע ושיכון בבעיה היישובית של חיפה", היא עמדה על החשיבות ועל הבעייתיות הכרוכה ביישוב שתי השכונות. לדעת כותבי התזכיר, זמינות הקרקעות שעמדו לרשות היהודים במערב חיפה הקנתה יתרון ביישוב השטח, אך לא כך היה המצב בתל-עמל שבשטחה נמצאו 170 מגרשים, ועל 77 מתוכם הוקמו בניינים. במהלך השנים האחרונות קפאה התפתחותה של השכונה, ומגרשים אחדים אף נמכרו לידי ערבים. רוח הייאוש ששררה בקרב התושבים עוררה חשש מפני מכירת מגרשים נוספים. כך הועלו הרחבת השכונה ויישובה כצורך דחוף.

ההתייחסות לחיזוק ההתיישבות היהודית בחיפה עברה מפנה בתחילת 1944 לאחר שוועדת התכנון של הסוכנות היהודית בראשות בן-גוריון החליטה למנות ועדת משנה לענייני חיפה, שנדרשה להכין תוכניות להרחבת היישוב היהודי בחיפה וסביבותיה ולהבטיח את עתידה היהודי של העיר. הוועדה נדרשה בראש ובראשונה להבטיח את רציפות היישוב היהודי וקרקעותיו בתוך העיר וסביבותיה במיוחד בנקודות בעלות חשיבות הגנתית. הישיבה הראשונה של "הוועדה לתכנון חיפה" התקיימה בסוף אפריל 1944 ונכח בה גם בן-גוריון. חברי הוועדה היו תמימי דעים כי יצירת רציפות יישובית ורכישת קרקעות הן אבן פינה בהבטחת ביסוס היישוב היהודי בחיפה. בן-גוריון ייחס חשיבות רבה לפעילות הוועדה לענייני חיפה והביע זאת בפני הנוכחים. לא היה לו ספק כי:

”[...] חיפה היא עמדת מפתח והיא תכריע לגבי כל ארץ ישראל [...] תל אביב [...] היא עיר עברית ויש לה ערך כללי, אך אינה קובעת ואינה משמשת גורם כלכלי. בחיפה יהיה נמל גדול והיא תהיה עיר עולמית. גורל חיפה יהיה תלוי בתנאים המדיניים ואף אם יהיה משטר מקפיא חיפה תמשיך להתפתח ואותנו מעניין שהפיתוח יהיה עברי וקודם כל בחיפה [...]”.

בישיבה השלישית של הוועדה באמצע 1944 נדונו נושאים שדרשו חומר סטטיסטי, כדי לאפשר לוועדות המשנה להתחיל בעבודתן. החומר נועד בעיקר לשקף את מצב הבעלות על הקרקעות ולהציג את קצב הגידול הדמוגרפי של היהודים ושל הערבים. בסוף אותה שנה יוסדה מטעם הוועדה לתכנון חיפה ועדת משנה לקרקעות. משימותיה המרכזיות כפי שהוצעו בישיבה הראשונה היו למפות את הבעלות על הקרקעות, לבדוק את גודל האוכלוסייה הקיימת ואת צורת התפתחותה בשכונות השונות, לקבוע את גודל השטחים הפנויים לפי סוגיהם כפי שעמדו לרשות התפתחות השכונות ולהעריך את התפקיד המיועד לכל שכונה לפי אינטרסים יישוביים, כלומר בהתאם למצבה הגאוגרפי-אסטרטגי, כמו גם לפי מצבה הכלכלי והפוטנציאלי. בתחילת 1946 הסתיים חלק אחד מעבודתה של ועדת המשנה לקרקעות, משהושלם מפקד הקרקעות והבניינים של חיפה רבתי. בהתייחס לתחום השיפוט המוניציפלי צוינה חלוקת בעלות הקרקע כדלקמן: יהודים - 55.9%, ערבים נוצרים - 14.6%, מוסלמים - 5.9%, גרמנים - 3.2%, ממשלה - 13.4%, עירייה - 1.5%, אחרים - 5.5%.

חלוקת הבעלות על הקרקע בחיפה רבתי (תחילת 1946)

כל אותה העת פעלה במקביל הוועדה לתכנון מטעם ועד הדר הכרמל שהוקמה בדצמבר 1943. בין יתר תפקידיה נדרשה לעניין הצורך בהרחבת השכונה. פעולתה עתידה הייתה לבטא את המגמה שהתגבשה באשר להתפשטות מזרחה אל שטחי ואדי רושמייה, עניין שכבר הועלה, כאמור, בתקופת המרד הערבי.

פעולות להרחבת שכונת הדר הכרמל

בסוף 1943 עודכנה ועדת התכנון של ועד הדר הכרמל בתוכניות העירייה בנוגע לפיתוח ואדי רושמייה. דובר בשטח שהשתרע במרחק חצי ק"מ בערך מגשר ואדי רושמייה לכיוון מעלה הוואדי, אזור שהיה מיושב ברובו על ידי ערבים. בהתאם לכוננת העירייה הסתמנו שתי הצעות לפיתוח האזור הזה: (1) תוכנית שיכון שנקשרה בתוכנית הריסת העיר העתיקה, לפיה התכוונו לשכן חלק מהמפונים הערבים בוואדי רושמייה; (2) פיתוח המקום באמצעות בניית מחסנים ובתי מלאכה. הקמת שיכון ערבי בוואדי רושמייה לא הצטיירה בעיני חברי הוועדה כדבר רצוי, הן בהיבט ביטחוני, הן כגורם המגביל את הרחבת הדר הכרמל. חברי הוועדה היו בדעה שיש למנוע הקמת שיכון ערבי בוואדי רושמייה.

באוקטובר 1944 פורסם הדוח הראשון של ועדת התכנון. פרק נפרד ממנו הוקדש לנושא הרחבת הדר הכרמל. הוועדה סברה כי הכיוון המתאים ביותר להרחבת השכונה היה כלפי מזרח וצפון מזרח. סביבת גשר רושמייה נמצאה ראויה לדעתה לתשומת לב מיוחדת. הוועדה שקדה על איסוף חומר לצורך גיבוש מדיניות להרחבת השכונה. למן 1946 הוחלט להתחיל לפעול להכשרת שטחים לבנייה באזור ואדי רושמייה. הונחו צינורות מים ונבנתה בריכת מים, ובמקביל פעל ועד הדר הכרמל להשיג מהעירייה רישיונות לקידום העבודות. בד בבד ניהל הוועד מגעים עם חברת "הכשרת היישוב" בדבר פיתוח השטח שבו נמצא חלק ניכר מהקרקעות שרכשה החברה בחיפה בתקופת המנדט. מתוך כ־150 דונם שנמצאו באזור בבעלות חברת "הכשרת היישוב" ונועדו לעבור לרשות העירייה, רכש הוועד עד סוף תקופת המנדט 14 מגרשים ציבוריים בשטח של 45 דונם. המלחמה שפרצה ב־1947 סתמה את הגולל על המשך הפעולה.

סיכום

בתקופת המרד הערבי החל גיבוש מדיניות יישובית לחיזוק ההתיישבות היהודית בחיפה. הפעולות שננקטו תחילה נועדו לאכלס מחדש מקומות שנעזבו על ידי יהודים, ובדיעבד לנצל את בעיות הדיור שנוצרו להשגת אינטרסים יישוביים. בניית שיכונים נתפסה לראשונה כאפשרות ריאלית לפתור צורכי דיור המוני מחד גיסא, ולשמש מאיץ ליצירת רצף טריטוריאלי בין השכונות באמצעות רכישת שטחים חדשים לבנייה מאידך גיסא. השלב הזה התאפיין בגיבוש של הצעות ותו לא.

מפות מהשנים 1935 ו-1940. ניתן לראות את עיבוי ההתיישבות בהדר הכרמל, את תחילת ההתיישבות בדרך הים (כרמל מערבי) ובכרמליה, וכן את ההתיישבות בכיכר היינריך היינה.

[שרת המפות הממשלתית:
[www.govmap.gov.il]

קריאתו של בן-גוריון לחיזוק ההתיישבות היהודית בחיפה ב-1938 גילמה תפיסה חדשה. הדגש הושם מעתה לא על יצירת רצף טריטוריאלי בין שכונותיה היהודיות של העיר, תהליך הדורש משאבים בהיקף נרחב ותכנון לטווח ארוך, אלא התמקדות בעיבוי ההתיישבות במקומות מסוימים כאמצעי מיידי לחיזוק כוחו של היישוב היהודי בחיפה. המגמה שהסתמנה הובילה לכיסוס האחיזה במבואותיה של העיר בכלל ובצדה המזרחי בפרט. בן-גוריון, שראה לנגד עיניו את האינטרס היישובי הלאומי, העדיף לעבות את ההתיישבות היהודית במזרח העיר לא רק מתוך שיקול ביטחוני שנועד לאפשר לשלוט על הכניסה המזרחית לעיר, אלא מתוך כוונה להביא לחיבור הדר הכרמל עם המפרץ. מעתה ננקטו האמצעים להביא לעיבוי ההתיישבות בחלק המזרחי בלבד. ברם, עד תום המרד הערבי לא הושגו בתחום זה הישגים כלשהם. התוכנית היחידה שהוכנה למטרה זו לא הוצאה לפועל ונגנזה לעת מצוא.

התקדמות משמעותית הושגה בשנות הארבעים. עיבוי ההתיישבות במזרח חיפה נכרך מעתה בשאיפה לבסס אותה לא רק במקומות מסוימים בצדה המזרחי של העיר, אלא כמנוף ליצירת התיישבות רציפה באזור הזה, בניסיון ליישם זאת באמצעות אכלוס ואדי רושמיה וארד אל-יהוד. ההישגים שהושגו בתקופה נחלקים לשניים: במישור הארגוני, הוקם לראשונה גוף שנועד לגבש תכנון מסודר ושיטתי המבוסס על איסוף נתונים עכשוויים, ופעילותו הביאה להשלמת מפקד ראשון בתקופת המנדט של קרקעות ובניינים בחיפה רבתי; במישור היישומי, הוחל בבניית תשתית בוואדי רושמיה לצורך הרחבת הדר הכרמל כלפי מזרח.

עיבוי ההתיישבות לא הוגשם בסופו של דבר, ומכאן שמבחינה גאוגרפית לא הובילו התהליכים לתמורות בהתיישבות היהודית בחיפה. חשיבותן של ההצעות ושל התוכניות שהועלו על ידי הגופים השונים נעוצה בהיותן אבן פינה להבנת הניסיונות שנעשו לראשונה למימוש אינטרס התיישבותי לאומי ממדרגה ראשונה מאז קרא בן-גוריון לחזק את היישוב היהודי בחיפה.

פרופ' תמיר גורן (tamir.goren@biu.ac.il) הוא מרצה במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.

לעיון נוסף

גורן, ת. (2002). הצעות ותוכניות לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה בתקופת המנדט. *אופקים בגאוגרפיה*, 54, 15-27.
שטרן, ש. (1974). *התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947* [עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].

סקירת ספר: פילים לבנים / קרן שוויץ

הוצאת בבל, ידיעות ספרים | 2022
332 עמודים

בכריכת ספרה הראשון של קרן שוויץ "פילים לבנים", שזיכה אותה בפרס ספיר לספר ביכורים לשנת 2022, מופיע צילום של דרך המלכים בחיפה (היום דרך העצמאות) בימי המנדט הבריטי בארץ ישראל.

גיבורת הסיפור היא סטודנטית ישראלית הלומדת בלונדון לדוקטורט בארכיטקטורה. במהלך לימודיה היא מגלה צילום משפחתי ישן שמצולמים בו מקס כהן, יהודי ששירת כקצין במשטרה הבריטית בפלשתינה ורעייתו תרז, בת למשפחה טמפלרית. התשוקה להבין את המרחב הארץ ישראלי בתקופת המנדט מובילה אותה לזוג סוחרי עתיקות התומך בה, ובעידודו היא יוצאת למסע.

כתיבתה של קרן שוויץ בגוף ראשון מבליטה וממקדת את הדמות הראשית, מירה, ובעיצובה עולה בידה ליצור מתח סיפורי במהלך קריאת הספר כולו. נדמה כי הסופרת מכירה את מירה באופן אישי, לעומקה, על כל הניואנסים שלה, גם אלו הנראים קטנים ושוליים. היא מצליחה להיכנס לקולה הפנימי של הגיבורה שמספרת את הסיפור בלשונה - "מפה של חיפה, ששלפתי ממעמקי ארגז פלסטיק עמוס ניירות בשוק הפשפשים באיזלינגטון

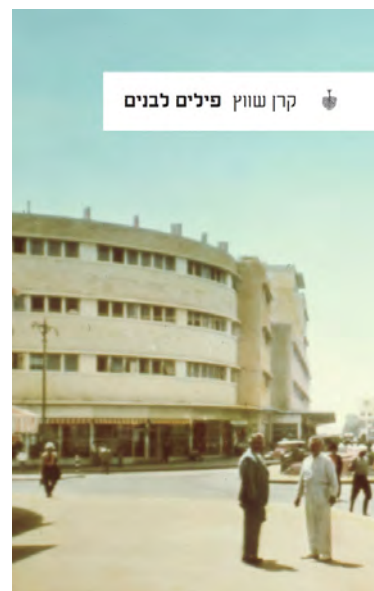
בסמוך לתחנת אנג'ל, הייתה הסיבה שפנתה אלי לנה. היא זיהתה את האותיות העבריות שעל המפה אך לא את המפה עצמה. כשסיפרתי לה שזוהי מפה ישנה של העיר חיפה, מתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, מיד קפצה בעליצות וסיפרה בשטף, במבטא בריטי כבד, על גלויות שיש לה, ועל סבא שלה או של מישהו אחר, ועל פלשתינה..."

נושא עבודת הדוקטורט של מירה באדריכלות הוא "פילים לבנים" (כינוי לנכסים שלכאורה, הופכים לעול ולמעמסה, חסרי תועלת), אך היא סובלת בלונדון מבדידות ואינה מסוגלת לסיים את כתיבת הדוקטורט. היא פונה לעסוק בהיסטוריה של בן משפחה רחוק מסיבות שנעלמות אף ממנה עצמה. מקס כהן הוא בן משפחה שהיה מאוס על היישוב היהודי בארץ ישראל בשל תפקידו במשטרת המנדט הבריטי, ונישואיו לגיורת טמפלרית לא הוסיפו לכבודו - "מקס שתק וספג את המילים ואת העגבניות שהוטחו בו... אבנר המשיך לצעוק, 'לא כל הרחוב! כל הכרמל, כל הגליל! אף אחד לא קונה ממני, ולא מיהונתן ולא מאברהם, שאם היו יכולים הם היו באים איתי לכאן להצליף בך! כבוד היית אמור להביא לנו כשהתגייסת למשטרה, לא בושה!'"

באמצעות קורותיהם של מקס כהן ותרז נחשפת מירה, ואיתה נחשפים גם הקוראים, לאירועים היסטוריים בעלי חשיבות רבה שהתרחשו בארץ ישראל של אותה תקופה, כשהמספרת נעה בין לונדון לפלשתינה ובין עבר להווה. על תנועה זו מעידים גם ראשי הפרקים שנתנה הסופרת, למשל "תרפ"א" - פרק שבו אנו קוראים על אחד במאי, על חדר החקירות, על מפה של חיפה, על המושבה הגרמנית ועוד; "רחוב המלכים" - ובו אווירת המעונות ולונדון בערפלי; "התבצרות" - תרפ"ט בצפת, כיכר טרפלגר, תרפ"ט בחיפה, כנסיית סנט פנקרס ועוד; "שיר ערש" - חומה ומגדל, מלון סבוי, מאגר המים ועוד.

לאחר שמקס זכה בטקס חגיגי באות הוקרה מיוחד, מדליה המוענקת על ידי מלך אנגליה על שירותו לאימפריה הבריטית, הוא נעלם מכל הרשומות, ולאחר 1948 לא נמצא למקס כל אזכור מלבד מצבה. מירה נטשה אותו כפי שנטשה את הדוקטורט ואת ימיה בלונדון. האם ייתכן כי גם המחקר היסודי והרציני על מקס כהן אינו אלא פיל לבן, נפשי ורגשי כאחד?

העלילה הזורמת של "פילים לבנים" אמינה ומשכנעת, והספר המקורי והמרשים אף מעורר השראה.

היכן תוקם קריית הטכניון?

ב־1912 הונחה אבן הפינה לבניין הטכניון בחיפה במעלה ההר, במיקום הצופה על העיר מתחתיו, אולם עקב תלאות מלחמת העולם הראשונה, הלימודים החלו רק בסוף 1924 והבניין נחנך רק ב־1925. בזמן שהבניין נחנך כבר הקיפה אותו שכונת הדר הכרמל. התרחבותו המהירה של הטכניון בימי המנדט הבריטי והצרכים החדשים האיזו את החיפוש אחר אתר חדש וגדול בהרבה מהגרעין הראשוני. מאמר זה מוקדש לעיון בשאלות כיצד נבחר המיקום, אילו חלופות שונות נבחנו ואילו שיקולים הכריעו. לעצם קביעת המיקום חשיבות רבה כיוון שהקמת קריית הטכניון הובילה לתפנית מרחיקת לכת לטובה בהתפתחותו, במעמדו ובהישגיו של המוסד.

אזור המפרץ

שלמה קפלנסקי (1884-1950), מנהל הטכניון בשנים 1931-1950, פיתח כבר בשנות מלחמת העולם השנייה תוכנית בשני שלבים להגדלת המוסד. השלב הראשון נועד להבטיח שימוש מרבי בקמפוס הקיים והשלב השני נועד להתרחבות ולבנייה במקום אחר שייתן מענה לצורכי התחבורה הגואים. קפלנסקי, שהבין את חשיבות התחבורה על כל היבטיה (יבשתית, ימית ואווירית), הציע להקים מתחם ל"הנדסת תחבורה" מצפון לעיקול של נהר הקישון במפרץ.

ב־1948 כבר עמד מספר הסטודנטים בטכניון על 700, לעומת 31 ב־1931. הצורך בפיתוח האווירונאוטיקה בטכניון התחדד עוד יותר אחרי מלחמת העצמאות, שבמהלכה הוקם צה"ל ובמסגרתו חיל האוויר.

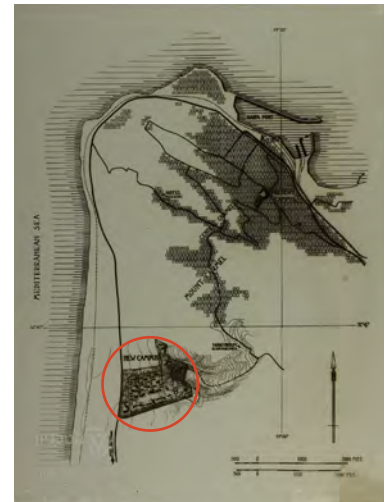
בנובמבר 1948 קפלנסקי נפגש עם מפקד חיל האוויר שהחזיק באופן זמני את האזור ואת המבנים שבהם קיווה להקים את "הטכניון הגדול", אולם הצבא לא היה מוכן לוותר על המקום. חיל האוויר הציע שהטכניון יקים בית ספר לשירותים אוויריים טכניים ולבסוף בית הספר (הטכני) הוקם על ידי חיל האוויר. הקשיים שאתגרו התרחבות באזור הקמפוס הוותיק הצטברו ובסופו של דבר, אבן הפינה של הבניין להנדסת חשמל הונחה שם, אך הבניין עצמו נבנה בקריית הטכניון החדשה. הבדלי השקפות בתוך הטכניון התגלו בין אלה שהעדיפו להקים קמפוס נוסף למיעוט שהעדיף מעבר מלא, כולל זניחה הדרגתית של האתר הישן.

טירת הכרמל

לאחר שנגזזה האפשרות לבנות באזור המפרץ, נשא קפלנסקי עיניו לאתר חדש בטירת הכרמל, בקרבת הדרך המרכזית מחיפה לתל אביב, כעשרה ק"מ מדרום לעיר. באוגוסט 1950 הודיע שהושג הסכם עקרוני עם קק"ל ועם הממשלה להעביר לטכניון אלף דונם ליד מחנה וכפר א־טירה, כפר ערבי שהתרוקן מתושביו ובו השתכנו מסוף 1948 כ־3,000

עולים. בנוסף הוקמו ממערב לכפר שתי מעברות. במרץ 1951 הוקמה המועצה המקומית (כיום העיר) טירת הכרמל וב־1953 כבר גרו במקום 17,000 תושבים. שני שלישים מהשטח שנועד לטכניון היו מישוריים, בקרבת חוף הים, ושליש במורדות הכרמל כלפי מערב. האזור הגבוה יותר נועד למגורי הסגל.

ב־7 בדצמבר 1950 נפטר קפלנסקי. הוא היה גם איש מעשה, שהתמודד עם הקשיים הרבים שעמדו בדרכו של הטכניון, וגם איש חזון שהניח את היסודות להתקדמות העצומה, כולל בניית קריית הטכניון, בשנים שלאחר מותו. ב־27 בפברואר 1951 נכנס לתפקיד במקומו רא"ל (מיל') יעקב דורי (1899-1973). דורי, שנבחר לתפקיד על ידי דוד בן־גוריון, כיהן בתפקיד רמטכ"ל ההגנה (1939-1946) והרמטכ"ל הראשון של צה"ל (1949-1948), ובשנים 1951-1965 כיהן בתפקיד נשיא הטכניון. סגנו, פרופ' סידני גולדשטיין, היה פרופסור למתמטיקה מאוניברסיטת מנצ'סטר, יושב ראש המועצה למחקר אווירונאוטי בבריטניה ופעיל ציוני, שעלה לארץ מאנגליה ונועד לעמוד בראש הפקולטה לאווירונאוטיקה כשתוקם.

האתר המיועד לטכניון ליד טירה
[ארכיון הטכניון]

התנגדות אגף התכנון

בתחילת 1951 טען אריה שרון, ראש אגף התכנון במשרד העבודה, שהשטח ליד טירה אינו מתאים כיוון שהאתר המיועד תחום מכל עבריו: במערב עובר הכביש הראשי, בדרום צפויים להיבנות בזמן הקרוב שיכונים לאוכלוסייה הגדלה, במזרח מדרונות הכרמל ובצפון מחנה צבאי. גודלו של השטח, לדעת אגף התכנון, לא הספיק להתפתחות החזויה בעתיד. בהתאם להערכה זו, האגף הציע כמה אפשרויות רחוקות יותר מחיפה שיענו על הצרכים העתידיים ובהן שטח בין כרם מהר"ל לאליקים, כעשרים ק"מ מדרום לחיפה.

אולם הטכניון עמד על דעתו שהקריה חייבת להיות בטירה והמשיך בבדיקת האתר ובהכנת התוכניות. אגף התכנון התמיד בהתנגדותו בטענה שהקריה, אם תוקם בטירה, תוקף בשיכונים ולא תוכל להתפתח. הטכניון לא היה מוכן לבחון אתר אחר ואף ביקר את המדינה שהעדיפה לכאורה בניית שיכונים על פני פיתוח של המוסד החינוכי. הממשלה מצידה טענה שהתערבותה דווקא מעידה על מידת החשיבות הגבוהה שהיא מייחסת למוסד. בינתיים נבנו בשטח מעברות ובהן מאות צריפים לעולים חדשים וגם בתים מאבן; בנוסף לכך, גורמים נוספים ובהם יזמים פרטיים ומשרד הביטחון, טענו לחזקה על חלקים בשטח וביקשו להשתמש בו לצרכים אחרים.

למרות צמצום התוכניות שנגזר מהאילווצים, הטכניון המשיך לדבוק בבניית הקמפוס החדש בטירה. דורי מינה את יוסף קרני (לימים פרופסור, איש ציבור בחיפה), כדי שיייע להאיץ את תוכניות הבנייה, וקרני נסע לטירה עם אלישע שקלרסקי (לימים דיקן הפקולטה לארכיטקטורה) כדי לבדוק את האתר להקמת הבניין להנדסה אווירונאוטית, שהיה אמור להיות הבניין הראשון שיוקם. הסקר הושלם אך קרני הביע את ספקותיו לגבי ההתאמה של השטח, וציין פרט לחסרונות האחרים גם את הלחות והשחיקה המוגברת של מתכות ומכשירים עקב קרבה לים.

באפריל 1952 התכנס הוועד החדש של הטכניון והתמודד עם הבעיה. מרבית החברים

הישראלים ביקשו להתחיל בבנייה באופן מיידי ואילו האמריקאים, שהוטרו מחוסר הוודאות לגבי השטח, היו זהירים יותר. הישראלים עמדו על דעתם שאין לפעול לפי הדרך המקובלת בארצות־הברית והוועד שאף לבנות במהירות המרבית. כך התקבלה ההחלטה להתחיל בבנייה מהר ככל הניתן. אולם הוויכוח נמשך והבדלי ההשקפות הגיעו לעיתונות.

מקום נישא על הכרמל

התפתחויות מרחיקות לכת התרחשו בעקבות התנגדותו הנחרצת של יקותיאל בהרב (1894-1980) למיקום הטכניון בטירת הכרמל והצעותיו החלופיות. בהרב, ממקימי חברת החשמל, איש ציבור חיפאי, חבר ועדת התכנון המחוזית ומקורב לדוד בן־גוריון, תהה בביקורתיות, במכתב למערכת שפרסם בעיתון הארץ ב־8 באפריל 1952, אם המקום הנידח שנקבע בטירה הוא המקום המתאים "לקריית האוניברסיטה הטכנית של חיפה". הטכניון, כך טען, צריך להיבנות במקום נישא על הכרמל, צופה על פני העיר והמפרץ, כך שתושבי חיפה יכלו לראותו מרחוק. המקום המתאים נמצא לדעתו במורדות המזרחיים של הר הכרמל, במרחב שבין חרייבה (בקרבת פסגת הכרמל) לדרך חיפה-נצרת ובין נווה שאנן לשכונת נשר. במורדות נמצאו להערכתו כ־10,000 דונם. אמנם הם נועדו בין היתר ליער ולשמורת טבע, אך חלק מהם יוכל לשמש לבניית קריית הטכניון. הוא גם העריך כי לאחר ההקמה תתפתח תנופת בנייה מסביב לטכניון כפי שהדר הכרמל נבנתה מסביב לבניין הטכניון. בהרב גם הזכיר שב־1949, כשהרצל הובא לקבורה בישראל, עלתה הצעה לקבור אותו בפסגת הכרמל. הקמת קריית הטכניון בראש ההר ובמורדות המזרחיים תכבד את חזונו של הרצל ששם בפי גיבור ספרו 'אלטנוילנד' את המשאלה להיקבר על הכרמל, שנשקפים ממנו נוף של הארץ והים.

המקום המוצע לקבר הרצל מצפון לפסגת הכרמל [הספרייה הלאומית, אוסף המפות על שם ערן ליאור]

בחזרה לטירת הכרמל

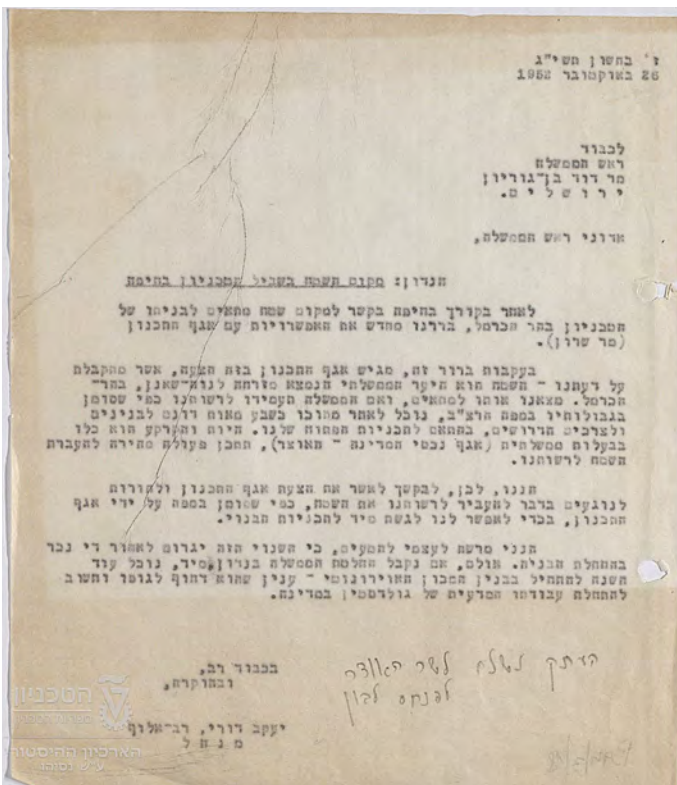
בהרב פעל כדי לממש את חזונו. כחבר בוועדת התכנון המחוזית התנגד למימוש התוכנית בטירה והמליץ שוועדה בין־משרדית תוקם כדי לאתר מקום טוב יותר לטכניון. ב־5 במאי 1952 מינה שר האוצר, אליעזר קפלן, ועדה לאיתור שטח עבור הטכניון בהר הכרמל, נווה שאנן וטירה. לאחר שהוועדה דנה בהצעות השונות וערכה סיורים, דחתה את רעיונותיו של בהרב מן הסיבות הבאות: השטחים מזרחית לנווה שאנן מיועדים ליעור, בחלקם כבר נטועים ובחלקם אינם מתאימים לבנייה בגלל השיפועים התלולים; השטחים של חרייבה, שבהם תוכננה לקום 'פסגת הכרמל', היו בבעלות אנשים פרטיים וחברות בניין והפקעתם הייתה עלולה לעורר התנגדות בציבור ולעלות בכסף רב (לימים הוכרז האזור כשמורת טבע ובחלקו הוקמה אוניברסיטת חיפה). אפשרויות אחרות שהועלו לדיון (עין הוד, שפרעם ויערות הכרמל), נדחו על ידי הוועדה בשל ריחוק מהעיר חיפה והיעדר תכנון המאפשר בנייה מיידי. הוועדה גם קיבלה את טענתו של בא כוח הטכניון שלפיה האתר חייב להיות במרחק שבעה־שמונה ק"מ מהעיר לכל היותר. ב־11 ביוני הוועדה פסלה את הצעתו של בהרב ואימצה את המיקום בטירה.

בן־גוריון מתערב

בדרך מקרה, בהרב נפגש עם ראש הממשלה דוד בן־גוריון בבית מלון 'גלי כנרת' בטבריה. בן־גוריון העיר שקרא את מכתבו של בהרב ב'הארץ' ובהרב דיבר על לבו. ב־17 ביולי 1952 יצא בן־גוריון עם פמליה ובה דורי ופרופ' יוחנן רטנר לסיור בטירה ובהר הכרמל.

דוד בן גוריון בסיור בחיפוש אחר אתר מתאים לטכניון ב־17 ביולי 1952; במרכז לפניו דוד בן גוריון, ראשון מימין מלפנים דוד הכהן [ארכיון בן גוריון, 11653]

הסכמת הטכניון לשטח מזרחית לנווה שאנן ובקשה שדוד בן גוריון יפעל בעניין זה, 26 באוקטובר 1952 [ארכיון הטכניון]

ב־1952 סייר ראש הממשלה דוד בן גוריון באתר שהוקצה לכינוי קרית הטכניון במרומי הכרמל. בתמונה מימין לשמאל: מר קרל אלפרט, פרופ' יוסף קרני, ראש הממשלה, פרופ' יוחנן רטנר וגב' דר רוזה גולדסטין

דוד בן גוריון בסיור במורדות הכרמל המזרחיים; מימין לשמאל: קרל אלפרט, פרופ' יוסף קרני, ראש הממשלה דוד בן גוריון, פרופ' יוחנן רטנר וגב' ד"ר רוזה גולדסטין [ארכיון הטכניון]

ביומנו כתב שמצאו שטח "נאה ורחב" ליד חרייבה, אולם לקרקע היו בעלים רבים, כפי שצוין לעיל. קרל אלפרט, עיתונאי חשוב ועוזרו של מנהל הטכניון, כתב בספרו על תולדות המוסד, שבן-גוריון סייר במורדות המזרחיים ב־23 ביולי ומשני האתרים שראה העדיף את האתר המזרחי לנווה שאנן. דורי הסכים להקים את קריית הטכניון באתר זה וכתב בעניין לבן-גוריון. ב־24 באוקטובר 1952 כתב בן-גוריון ביומנו שיעקב דורי בא לבקרו ועדכן אותו שנמצא: "שטח ממשלתי ע"י תל חנן, 703 דונם לבנייה, מחוץ לנחלים, כולו כ־1,100 דונם". ב־26 באוקטובר ביקש דורי מבן-גוריון שיפעל כדי שהבעלות על השטח תעבור לטכניון.

יוסף קרני, מזכיר ועדת הבינוי של הטכניון, פעל בסיוע גורמים נוספים כדי להגדיל את השטח ובסופו של דבר הוסכם ש־1,150 דונם יועברו לטכניון. בפברואר 1953, בזמן שביקר בטכניון, נעתר בן-גוריון לבקשה להגדיל את השטח ב־200 דונם נוספים כדי למנוע סיכונים מניסויים שיערכו בשטח הטכניון. כך הגיע השטח ל־1,350 דונם. בנוסף לכך, כיוון שהשטח נועד לשמש כשמורת יער, הטכניון גם התחייב להימנע מעקירת עצים ולנטוע עצים נוספים במקום אלה שייאלצו להעביר וכך אכן נעשה. חורשות העצים היו רק אחד מהיתרונות בשטח שנבחר. יתרונות נוספים היו האפשרות להתרחבות בעתיד, הנוף המרהיב, האקלים הנוח (ללא הלחות שבקרבה לים), וקרבת שכונות המגורים וכביש נצרת-חיפה.

שמורת היער מדרום-מזרח לנווה שאנן בימי המנדט הבריטי. בחלק העליון של המפה, העדכנית ל־1932, נווה שאנן. מימין דרך נצרת-חיפה העוברת מצפון-מערב לדרום-מזרח דרך הכפר הערבי בלד אישי' (כיום תל חנן), שכונת נשר ובית החרושת למלט נשר, הכפר הערבי יאג'ור (כיום לא קיים). הכפר הערבי חואסה (כיום בן דור) מצפון לבלד אישי', הוקם על ידי הבריטים ב־1938 ואינו מופיע במפה [ארכיון המדינה, שמורת טבע בלד אישי', מ-4169/29]

יתרונות רבים לטירת הטכניון במקומה החדש

בניית הסכון האירונימי תחילת בשבועות הקרובים

בעזרתה הנדיבה של ממשלת ישראל תוקם טירת הטכניון באחת המקומות הנדרים ביותר בתחומי העיר חיפה – איזור היצר הממשלתי המשתרע על שטח של 1200 דונם במדרוני הכרמל בקרבת שכונת נוה שאנן.

ראש הממשלה מסייר בשטח

יתרונות רבים למקום החדש. ראשית, משטח הררי זה נשקף מראה מרהיב עין על צמק זבולון, הים התיכון, הרי הגליל וכיפות החרמון והלבנון. השנית, שוררים כאן תנאי אקלים יבשים המת-בטאים בעיקר בלחות מועטת יותר מבמקומות אחרים. גירם זה הוא טוב לבריאות בני אדם וכל שכן לטיפול במכשירים שונים. השלישית, המקום החדש נמצא בקרבת שכונות מגורים כגון נוה שאנן, שכונת זיו, רוממה ורמות רמז עם אפשרויות גישה נוחות בעיקר לאחר שיתוקנו הרכים ויסלל בעתיד גם כביש שיחבר את טירת הטכניון עם דרך המלך – כביש חיפה נצרת. לאחרונה, רובו ככולו של השטח מיוער ואין צריך לומר שגורם אחרון זה יוסיף מלכתחילה הוד והדר למה שרבי-אלוף קורא "היכל לטכנולוגיה בישראל".

האתר שבו הוקמה קריית הטכניון: במרכז התמונה ה'לבניות', מגדלי הקירור של בתי הזיקוק. ברקע אזור המפרץ ובאופק הרחוק הרי הגליל (תחתון [ארכיון הטכניון])

יתרונות רבים לאתר מזרחית לנווה שאנן: ידיעות הטכניון, דצמבר 1952 [ארכיון הטכניון]

ב־18 בנובמבר 1952 בטקס פתיחת השנה האקדמית תשי"ג (1953) בישר דורי ש"טירת הטכניון" תיבנה מזרחית לנווה שאנן. נקבע שהבניין הראשון שיוקם בשטח החדש יהיה הבניין של הנדסה אווירונאוטית ובאפריל 1953 הונחה אבן הפינה לבניין זה. בנובמבר כבר למדו בו הסטודנטים הראשונים.

העברת השטח מהמועצה המקומית נשר לטכניון

באוקטובר 1952 הוקמה המועצה המקומית נשר. נכללו בה תל חנן ובן דור, שתי שכונות עולים שקמו במקום הכפרים הערביים בלד א־שיח' וחואסה, בקרבת השטח שהוקצה לטכניון. הטכניון דרש להעביר את השטח המדובר מתחום השיפוט של נשר לזה של חיפה. ראש העיר אבא חושי אישר את הסיפוח המבוקש ושר הפנים ישראל בר יהודה מינה ועדה שתבחן צעד זה. המועצה המקומית נשר, בראשותו של ראש המועצה הראשון יהודה שומרני, לא התנגדה להעברת השטח המבוקש בתנאי ששטח בית החרושת קייזר פרייזר (המפעל הראשון להרכבת מכוניות בישראל שהוקם ליד הצ'ק פוסט) ובן דור התחתית, בסך הכול 250 דונם, יצורפו לשטח השיפוט של מועצת נשר.

הוועדה נענתה לבקשת הסיפוח של חיפה ונימקה את החלטתה בנימוקים הבאים: רק "העיריה הגדולה ורבת האמצעים" יכולה לפתח את אזור הטכניון וסביבתו; הטכניון הוא מוסד לאומי ארצי ולכן אינו יכול להימצא בתחומי מועצה מקומית קטנה, וקיים קשר היסטורי ממושך בין חיפה לטכניון מיום היווסדו. הוועדה גם נענתה לבקשת המועצה המקומית נשר לספח אליה את השטח שבו נמצא מפעל קייזר פרייזר כיוון שעולים חדשים היו מרבית אוכלוסייתה ומצבה הכספי היה קשה. כך הועבר השטח ההררי, 1380 דונם, על יתרונותיו הרבים, לחיפה, ובתמורה קיבלה נשר שטח מישורי בגודל 250 דונם בלבד.

במאמר "מדוע הוקמה נשר כעיר נפרדת מחיפה?"

מאת ישראל בן דור שפורסם בגיליון 22 (2024) תמצאו מידע נוסף על חיבור ארבע שכונות בתהליך הקמתה של המועצה המקומית נשר.

העברת השטחים מנשר לחיפה ומחיפה לנשר ב־1956: תרשים מצורף לדוח ועדת הגבולות בעניין סיפוח קריית הטכניון לחיפה [ארכיון המדינה, ג-2/3961]

סיכום

מספר חלופות נבדקו למיקום קריית הטכניון: המפרץ, טירת הכרמל, בין כרם מהר"ל לאליקים, עין הוד, שפרעם, יערות הכרמל, חרייבה ומורדות הכרמל ממזרח לנווה שאנן. הטכניון דבק ברצונו להקמת הקריה בטיירת הכרמל. יקותיאל בהרב התנגד למיקום המוצע בטיירה והציע את מורדות הכרמל ממזרח לנווה שאנן. דוד בן-גוריון נחשף לעמדתו של בהרב וסייר בשטח. אחר כך הציע אגף התכנון את שטח היער הממשלתי ממזרח לנווה שאנן והטכניון קיבל את ההצעה. בן-גוריון פעל כדי שהטכניון יקבל שטח ניכר והשטח הועבר משטח השיפוט של המועצה המקומית נשר לשטח השיפוט של חיפה. כך הועבר שטח גדול בהיקף 1380 דונם ובעל יתרונות רבים מרשות מקומית חסרת משאבים בראשית דרכה לעיריית חיפה המבוססת והוותיקה, ואילו נשר קיבלה שטח של 250 דונם בלבד, שבו נמצא המפעל הראשון להרכבת מכונות בישראל. בן-גוריון זכה להוקרת הטכניון וב־1962 הוענק לו תואר באדריכלות לאות הוקרה על החלוציות, החזון, העוז והעשייה: "אשר זיכוהו במקומו המיוחד בתולדות עמנו כאדריכל מדינת ישראל ומעצבה".

הבניינים החדשים של קריית הטכניון [אוסף יוחנן רטנר, הספרייה הלאומית]

ד"ר ישראל בן דור (bendoric@gmail.com) הוא חוקר עצמאי, עורך ומחבר ספרים בתחום ההיסטוריה.

תודה לארכיון בן-גוריון ובפרט למיכל לניאדו, לארכיון הטכניון ובפרט לאיתי קרן, לארכיון המדינה, לספריית הפקולטה לארכיטקטורה בטכניון ובמיוחד לוויקי דוידוב.

לעיון נוסף

בן-ארצי, י. (2004). להפוך מדבר לכרמל: התהוות הכרמל כמרחב נבדל בעיר מעורבת, 1918-1948. מאגנס.

בן דור, י. (2023). 100 שנות נשר: משכונת צריפים לעיר מגדלים. אפי מלצר בע"מ.

נאור, מ. וליטוין ע. (2011). הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי. מודן.

Alpert, C. (1982). *Technion: the story of Israel's Institute of Technology*. American Technion Society.

סקירת ספר: עבאס 10 / ישראל לוי (אצו)

הוצאה עצמית (אצו ספרי מקור) | 2022
285 עמודים

עלילת ספרו של ישראל לוי מתחילה בקיץ 1948, והיא מבוססת על זיכרונות ילדותו של בן למשפחת עולים מבולגריה שנולד בישראל וגדל ברחוב עבאס 10. העלילה הסיפורית, הדמויות השונות, הרקע ההיסטורי וההיקף הנרחב של הרומן מכתיבים את אופיו ואת מבנהו. אנחנו מתוודעים לעולם מלא, עשיר באירועים ובדמויות הדומה למציאות אך הוא בדיוני. לוי מגלה בו יכולת סיפורית גבוהה, דמיון וכוח המצאה, וכך נוצרת העלילה המרתקת.

האירועים ברומן מובאים באופן כרונולוגי ומתארים קשת סיפורית על רקע מוכר. המרחב החיפאי מוכר וידוע - בית הגפן, הימאים ונמל חיפה, החוף השקט, מנזר נצרת, וכן התקופה - ימי הצנע, העוני, מלחמת הקיום ופשטות החיים. "דוד קיבל מלוסי דודתו סל קניות, פנקס ומספר מטבעות וניירות קטנים עם סמל מגן דוד אדום. 'זה גם כסף', אמרה יסמין למראה מבטו המשתומם".

ברחוב עבאס התגוררו משפחות ערביות, משפחות יהודיות ותיקות ומשפחות עולים, ביניהן משפחתה הערבית-נוצרית של יסמין שהגיעה משפרעם כדי לשמור על בית הדודים שברחו ללבנון: "אם לא נשמור, אתם היהודים תקחו לדוד שלי פאדי את הבית. כך קרה עם הרבה משפחות שעזבו את העיר במלחמה".

מדובר, כמובן, במשפחות העולים שנכנסו להתגורר בדירות הערבים שנמלטו מהארץ בעת מלחמת השחרור ("רכוש נטוש"), אך המספר אינו שוכח לציין מיד, כי גם משפחתו של הילד דוד סבלה, כי "גם לנו לקחו את הבית בסופיה ועברנו לגור בכפר". "מי לקח? היהודים?" "לא, מה פתאום, בהתחלה הגרמנים ואחר כך הקומוניסטים". "אז לקחו לכם את הבית?" "כן, גם את החנות שהייתה לנו".

סיפור האהבה הבלתי אפשרית שנוצר בין הילד היהודי דוד לילדה הערבייה-נוצרייה יסמין הוא לרועץ בעיני שתי המשפחות, מה שמניע את הילדים לברוח ולהסתתר במערה, לחרדתן של המשפחות המודאגות. יסמין מוחזרת לשפרעם ואילו דוד נשלח לקיבוץ כדי להיות כבני הארץ.

המתחים החברתיים אינם רק בין יהודים לערבים, אלא גם בין הישראלים הוותיקים לעולים החדשים, שממשיכים להתגעגע למולדת הישנה בולגריה, היפה בארצות בעיניהם, ארץ ההרים והשלג שמעולם לא היה בה חם כמו בישראל. ברחוב עבאס מדברים עברית, ערבית, בולגרית וספניולית; אבו סחק, בעל עגלת הירקות מדבר אל הקונים בערבית, בידיש עסיסית או ספניולית.

יחסם העוין של היהודים ליסמין הערבייה נראה לדוד כיחסם של הילדים הבולגרים בסופיה, שלא רצו לשתף אותו במשחקי הכדור כי היה יהודי, והוא מחייב את הילדים להתנצל בפני יסמין.

למרות העוינות והגזענות נוצרים גם יחסי שכנות טובים ושיתופי פעולה, בעיקר בין הנשים, האישה היהודייה והאישה הערבייה: "שתי הנשים עמדו ולשו יחד ליד השולחן שבמרכז החדר, בולגריה יהודיה וערביה נוצריה. המבטי מן הצד לא היה מבחין מי היא מי. שתיהן לשות בצק בקערה, פניהן מוכתמות בקמח, מקפלות, מועכות והופכות.... ברקע התנגנה מוזיקת המקהלה ושתיהן זמזמו תוך כדי לישיה".

הפרידה של הילדים דוד ויסמין רוויה בדמעות. כך גם הפרידה מהילדות ברחוב עבאס 10 בחיפה.

שכונות צריפים בהדר הכרמל

עם תום מלחמת העולם הראשונה החלה הגירה הולכת וגוברת לארץ ישראל. אצל היהודים הסיבות המובילות לנהירה לארץ היו התעוררות התנועה הציונית באירופה, הציפיות שיצרה הצהרת בלפור והתפרצויות אנטישמיות; אצל הערבים נבעה ההגירה מציפייה לפריחה כלכלית, קרי מציאת עבודה שתביא לפרנסה טובה יותר. עקב תנועת הגירה, הן של יהודים הן של ערבים, הן חוקית והן בלתי חוקית, במהלך שנות העשרים של המאה העשרים נוצר מחסור חמור בדיור למגורים. קצב בניית הבתים לא הדביק את הביקוש לדירות ושכר הדירה האמיר מחוץ להישג ידם של רבים. נוכח מצוקת הדיור, נאלצו אנשים רבים להתגורר בצריפים. הבעיה הייתה כלל ארצית אך בלטה במיוחד בערים.

ההגירה לחיפה והשלכותיה

לחיפה חזו פיתוח כלכלי ותעשייתי גדול והיה צפי לבניית מפעלי תעשייה ונמל, שיובילו לפעילות עסקית מואצת. ההגירה היהודית לחיפה הייתה בעיקרה מאירופה, חלקה עלייה חוקית, עם "סרטיפיקט", וחלקה בלתי חוקית, מה שכונה "עלייה בלתי לגאלית". ההגירה הערבית לחיפה הייתה בחלקה מהארצות הגובלות בארץ ישראל - לבנון, סוריה (בייחוד מהבשן והחורן), עבר הירדן ומצרים - ובפועל, ללא יוצא מהכלל, הייתה זו הגירה בלתי חוקית; נוסף על כך, הייתה הגירה ערבית גדולה מהכפרים ברחבי הארץ לעיר. הציפייה למצוא עבודה בחיפה הביאה לכך שחיפה כונתה "אום אל עמל" - אם העבודה. אמנם, הצפי לפיתוח מואץ הביא גם לעלייה של בעלי ממון יהודים אך אלו היו מיעוט, בעוד שהרוב היו חלוצים חסרי אמצעים. בצד הערבי, עיקר ההגירה הייתה של עובדי כפיים בלתי מיומנים. החלוצים היהודים שרובם היו חסרי מקצוע, והמהגרים הערבים שהיו חסרי כל מקצוע, לא יכלו להרשות לעצמם לשכור דירה ונאלצו להתגורר בצריפים.

במאמר "חיפה - כינויים רבים לה" מאת יעקב שורר שפורסם בגיליון זה תמצאו מידע נוסף על הכינוי של חיפה "אום אל עמל".

צריפים בחיפה

מצוקת הדיור הייתה נחלת כל העדות, יהודים וערבים כאחד, וצריפים הוקמו בכל חלקי העיר: על קרקעות שבבעלות מקימי הצריף וגם על קרקעות שאינן בבעלותם, לעיתים ברשות בעלי הקרקע ולעיתים אחרות בלא רשותם, ברישיון מהעירייה או בהיעדר הרשאה או רישיון. לפיכך הבעיות שנוצרו מבניית הצריפים היו שונות ומגוונות, ויתוארו להלן. המאמר יתמקד בשכונות צריפים בהדר הכרמל, מתחילת תקופת המנדט ועד שלהי 1941.

הדר הכרמל

שכונת הדר הכרמל תוכננה במתכונתה המקורית להיות שכונת גנים בין הרחובות הרצל ויוסף ובין הטכניון לגן בנימין. זו נועדה להיות שכונת מגורים בלבד, עם גינות נוי בין הבתים וללא מסחר כלל. הדר הכרמל הייתה שכונה שהתגוררו בה בעלי אמצעים עם ועד שניהל את השכונה בהתאם לתקנון מוגדר ומסודר, ולכן הייתה זו שכונה "חזקה" מבחינה כלכלית וארגונית. פרט להדר הכרמל היו במדרגת הדר (מעל העיר התחתית) שכונות

יהודיות נוספות, כגון שכונת הרצליה שהייתה השכונה היהודית הראשונה במדרגת ההר, שכונת הטכניקום, וכן שכונות נחלה, יחיאל, מצפה גאולה ועוד. עם הקמת השכונות, לא היה רצף בנוי ביניהן. לימים, כשנוצר רצף בנייה, קיבלו השכונות את השם המאוחד "הדר הכרמל", המקובל עד היום לרצף האורבני שנוצר.

כאמור, בתחומי הדר הכרמל המקורית היו בתחילה מגרשים שטרם נבנו עליהם בתים וכן מגרשים רבים בין השכונות השונות, שלימים הפכו לרצף בנוי אחד. החלוצים והמהגרים היהודים שלא היו בידם אמצעים כספיים לשכור דירה, פתרו את בעיית המגורים באמצעות בניית צריפים. הצריפים נבנו מחומרים פשוטים, זולים וזמינים: עץ וחלקי פח. בתחילה ועד הדר הכרמל לא מנע מחסרי דיור לבנות צריפים על מגרשים שטרם נבנו ובעליהם התגוררו עדיין בחו"ל, מתוך הבנה של מצוקתם של העולים החדשים חסרי האמצעים, אך רוב הצריפים נבנו בשולי השכונה או במגרשים שמחוצה לה. רבים מבוני הצריפים לא פנו כלל לעירייה לקבלת רישיון בנייה, וצריפים רבים הוקמו, או נכון יותר אולתרו, ללא חיבור לרשת המים של ועד הדר הכרמל וללא סידורי פינוי שופכין ואשפה, ויצרו מפגעים אסתטיים והיגייניים. עם התרחבות הבנייה, הן של בתים הן של צריפים, החלו להתבלט גם ניגודי האינטרסים בין הקבוצות השונות. בעלי הנכסים רצו שהצריפים יוסרו כדי שיוכלו לפתח את מגרשיהם ולבנות בתים למגורים ולהשכרה, ועד הדר הכרמל מצדו רצה לשמור על אופי השכונה ולהרחיק ממנה מפגעי ניקיון ואסתטיקה, ואילו דיירי הצריפים דרשו סיוע במציאת פתרונות דיור. ועד הקהילה מצדו היה חייב להתחשב בכל האוכלוסייה היהודית בחיפה ובכלל זה דיירי העיר התחתית דלי האמצעים, במקביל לכך העירייה דרשה לחדול מבנייה ללא רישיון וללא סידורי סניטציה, וגם השלטון המרכזי חשש מהתפשטות מחלות עקב בנייה ללא פתרונות של שופכין ופינוי אשפה.

התפתחות התופעה והיקפה

על אדמות "הכשרת היישוב" שבין שכונת "נחלה" לשכונת "יחיאל" (יחיאליה) הוקמה שכונה הבנויה כולה מצריפים ונקראה בפי תושבי המקום שכונת הצריפים. בשלהי 1923 התגוררו בה כחמש מאות איש. הצריפים הוקמו בהסכמה שבשתיקה של "הכשרת היישוב". גם ועד הדר הכרמל נתן הסכמתו להקמת צריפים על מגרשים ריקים בתחומי השכונה, בעיקר על מגרשים שנרכשו על ידי תושבי חו"ל. בשלהי 1923, כך לפי דיווח בעיתון הארץ (23.12.1923), היו בהדר כבר 90 צריפים. רוב הצריפים נבנו ללא תכנון סביבתי ובלא פתרונות של אספקת מים, פינוי אשפה ושופכין והחלו להיווצר מפגעים סניטריים. העירייה הוציאה הוראה האוסרת על בניית צריפים ללא היתר. בשלהי 1923 החלה הכשרת היישוב לדרוש מתושבי השכונה לפנות את המקום. לפי דיווח בעיתון "דאר היום" (15.01.1925), בצריפים בהדר הכרמל התגוררו כבר למעלה משמונה מאות נפש. ב־1926 החלה עיריית חיפה להטיל קנסות על המתגוררים בצריפים שנבנו ללא רישיון מהעירייה, ואלו הובאו ביוני 1926 למשפט בפני מושל המחוז שאחז גם בסמכויות של שופט שלום. מושל המחוז הוציא פסק דין שמחייב את כל מי שבנה ללא רישיון מהעירייה להסיר את הצריף בתוך חודש ימים, וכן הטיל קנסות על כל אחד מהם. כל הנתבעים שלא היה בידם כסף לתשלום הקנס נאסרו בו במקום. בתקופה זו, יוני-יולי 1926, היו כבר בהדר הכרמל כ־130 צריפים, כך שהדרישה להסרת הצריפים נגעה לרבים. מועצת הדר הכרמל התכנסה בראשית יולי 1927 לדון בנושא הצריפים ועלו הצעות שונות להסרת רוע הגזירה

לשאלת בנין הצריפים

בשכונות העבריות בחיפה

בזמן האחרון מביאה העליה לארץ אלמנטים עניים או בעלי אמצעים מצומצמים. חלק גדול מבין העולים תוספות משפחות פחות או יורני גדולות.

השאלה הראשונה המעסיקה את העולם, הלא היא שאלת הדיירות, כל בעל משפחה מבין העולים המתיישבים בעיר, בארצה במחשבה לרכוש לו מגרש ולבנות בית למשפחתו. כמעט כל אחד משתדל תימ למצוא מגרש כחמים, ופדו מתחילתו אכזבתו הראשונה. המגורים המתאימים להתישבות עירונית הנם יקרים מאד ותנאי התשלומים קשים, אפילו חברות גדולות שאינן מתעסקות במכירת המגרשים למטרה ספקולטיבית כמו דוברת „גאולה“ או „חברת הכשרה הישוב“, מכרות את מגרשיהן בתשלומים למשך זמן קצר, לא יותר משנתיים או שלש. אם עולה בידי בעל משפחה כזה לרכוש מגרש הוא מכניס תור דמי קדימה חלק גדול מהמזומנים הנמצאים ברשותו ומתחייב לשלם במשך השנים הקרובות 10-5 ליימ לחדש, ומבזבז שאלו כל בעל משפחה כזוה צוחר תכנית לגור ליעו על מגרשו בבנין ארצי ולקמץ עיו זה בשכר הדירה, כדי לשלם את תשלומיו עכר מגרשו. ופה הוא נפגש בחיפה באכזבה שניה: האסור מצד העירייה לבנות צריפים בתוך אזווי חיפה, אסור לבנות באופן קשה במטרתנו העיקרית והיסודית לעוד לעולה ולשלם את השכר הגבוה בארץ להכות פרשים בארצנו וליצר בסיס בטוח לחייו הכלכליים. עניי רב יכולים רק אלה המקמצים את שכר הדירה לקנות מגרש. מי שמוכרח לשכר דיורה ולשלם את השכר הגבוה שהגיע כבר בחיפה עד 3 ליימ עבור כל חדר, אינו יכול לשלם גם את התשלומים עבור המגרש, והתוצאה שהרב מסתלקים בעל כרחם מקנות המגרשים, אחרי שמונעים מהם האפשרות של בנין בית זול וארצי.

מה הם הטעמים שהביאו את העירייה ואתה זה-גם את ועדי השכונות העבריות בחיפה לאסור בנין צריפים? יי ישלם שנים או שלשה טעמים:

(א) סבות טיטוריות
(ב) אסתטיות
(ג) הבטחת הצננות.

נענין בכל סבה וסבתה:

(א) הסנצוריות המקומות הרשמים בעלי סמך בשאלה זו עומדים תמיד על טענה זו, כי בצריף אי-א לשטר על הנקיין, הרבים בו כל מיני רמשים, שרצים ויכולות להתפשט מחלות מדבקות. סבה זו אמנם ידושיבה ונכונה, אבל כמו שכל דבר בעולם היא רלטבית. לא היה לנו האפשרות הבטחת עיו אסור בנין צריפים תנאי דיירות הר טובים במובן הסניטרי, הטבה היה אפשר לנת ומספיקה. אבל הדבר משתנה לגמרי אם נסתכל בדירות שבהם גרים רב האוכלוסין והודים, בסמטאות עריות המעששות והמלוכלכות מזוטות ואיר ואור, בחדרים קטנים גרות סמכות תנאים גרועים הרבה מאלה שבצריף. טעם במקום חפשי על מגרש גדול, ואם היה את מצב הבריאות בין תושבי הסמטאות לערית שבנין שוכנת הצריפים, בהדר הכרמל, לבנות בודאי לא בהתאם לתנאים הסניטריים, אלא בטוח שנמצא בין תושבי הבתים הללו

מהמרכז, עוד טרם נתעוררה שאלה זו באופן כ-ח חרף. לדעתי שונה ועד הדר הכרמל שגיאה קשה עיו תמיכה בדרישת העירייה ואינו מרשה לבנין צריפים לבעלי מגרשים על מגרשיהם בשכונה. בפוליטיקה זו יש משום אכזריות מיתרת המכריחה את בעלי המגרשים לגור בדירות ערביות ולהכניס מיטיב כספם לחיטי שכנינו ולסיע עיו זה לתנועת דבנין החזקה מריון לנבולות השכונות העבריות או לגור באהלים או במדוסנים ברחובות תראים בחדר המידי, פן יבאו להסיר את המחסן או להסתלק מהמגרש מחסר האפשרות לשלם את התשלומים שקבל על עצמו.

לועדי שכונות עבריות צריכה להיות רק פוליטיקה אחת והיא הקל על כל יהודי הרוצה להשתקע בעיר לרכוש מגרש ולהתישב עליו, ואם אין די אלמנטים היכולים לבנות בתים ואין מגרשים זולים (כמו של הקה-ק) ולתשלומים נוחים, ואם אין גם הלוואות לבנין כבדה מספקת וכל זמן שכיום פולים בנינים כל כך ביקור אין ועד שכונה עברית רטאי להעמיד מכשולים בפני יהודים הרוצים לבנות צריפים עבורם.

דשכונות העבריות יכולות לתקן תקנות בנוגע לאופן הבנין דהמבטיח את התנאים דסניטריים רטובים ביותר, ואת דהבטחון כנבולות האפשרות, למשל לדרש שדצריפים ידיו מטוידרות הם יכולים להגביל את גדל הצריפים בהתאם לדרישת המשפחה ולא להרשות בנין כלי להצריפר, הם יכולים

„בית מושב“ בחיפה

הרוצים להכניס להם דיירה בתנאים נוחים ובתשלומים לשנים רבות
בבית מושב שמועד להבנות בהדר הכרמל בחיפה יפנו למשרד המנדט. נ. וילבושויץ
מול תחנת הרכבת ת. ד. 382 טלפון 246. בכל יום משעה 4 עד 6 אחצ

הזדמנות טובה

מספר מצומצם של מגרשים ובנינים עומד למכירה
בשכונת בת גלים חיפה
בדבר פרטים לפנות לו עד ב ג ל י מ ת. ד. 64 חיפה
או למשרד הוצד רחוב ראש הכרמים בת גלים טלפון 299.

אתכבד להודיע לקהל חיפה כי פתחתי בית מסחר למכשירי

משרד כלי כתיבה ומכשירי הנדסה

בבית מסחרי הנמצא את המוכהר ובמחירים נוחים.
בכ רב ג. כולרה
חיפה רחוב יפו מול דוכן המצרי

הנסית את התוצרת החדשה של האחים מספרו בע"מ יפו
הסניגרות החדשות והחילילי עשרים בעד שני גרמי ותלוש של עשרה אחוז. :: :: :: הן עולות על כלי.

על בעלי הצריפים. הואיל והבעיה חרגה מהצריפים בהדר הכרמל, נכנס לתמונה גם ועד הקהילה העברית בחיפה, ששלח שלושה נציגים - ד"ר וואשיץ, מ"ג לוי שהיה יו"ר הוועד ומר ליפשיץ מזכיר הוועד - לפגישה עם סגן מושל המחוז, אלפרד נוהל לאו (Law). לאו השיב שהממשלה כוננה ועדה שתבדוק את נושא הצריפים בעיר, בהשתתפות מהנדס העירייה ד"ר ציפרין, מנהל משרד הבריאות ד"ר ליטבורן ומר ואוקי המפקח הסניטרי של העירייה, וכי יינתנו רישיונות חדשים לצריפים אם בעלי הצריפים יתאימו אותם להוראות הוועדה. הוועדה החליטה לחלק את הצריפים לשלושה סוגים:

- א. אלה שמצבם הסניטרי משיע רצון ובעליהם בוודאי יקבלו את הרישיון הדרוש.
- ב. צריפים הטעונים תיקונים - אלה יוכלו להישאר אחרי שבעליהם יכניסו בהם את התיקונים הדרושים להשבחת המצב ההיגייני.
- ג. צריפים שמצבם הסניטרי גרוע בהחלט - ביחס לאלה תצא לפועל גזירת ההריסה בכל תוקף.

החלטות הוועדה ויישומן נתנו לחלק גדול מבעלי הצריפים פסק זמן להסדיר את הדרוש, וההריסה הגורפת של צריפים נדחתה לעת עתה.

התפתחויות בשנת 1929

הבעיות סביב הצריפים לא פסקו. נוסף על התמודדות עם הרשויות, נאבקו בעלי הצריפים גם בבעלי המגרשים שדרשו להסיר את הצריפים ולהחזיר לידיהם את המגרש שלהם. עיתון הארץ דיווח (25.02.1929) כי בתביעה שהגיש הרמן שטרוק נגד שבעה בעלי צריפים היושבים על מגרשו, בדרישה לפנות את המקום, פסק בית המשפט כי בעלי הצריפים העמידו אותם על המגרש קודם שניתן לשטרוק "קושאן" מהטאבו ולכן יש לדחות את התביעה.

התביעה של מר רבינוביץ, בעל מגרש בהדר הכרמל, נגד מספר בעלי צריפים שנבנו על מגרשו ואשר דרש לפנותם - נדחתה אף היא מנימוקים דומים. עיתון "דבר" דיווח (27.05.1929) כי כ־80 בעלי הצריפים בהדר הכרמל קיבלו מכתבים מעו"ד מני מירושלים, ב"כ חברת הכשרת היישוב, שהורו להם לפנות את המגרשים תוך שמונה ימים, שאם לא כן ייתבעו לדיון.

בישיבת ועד הדר הכרמל (07.06.1929) דווח כי מתוך מאה הצריפים הנמצאים בשכונה, 56 עומדים על מגרש בבעלות הגרים בצריף, ואילו 44 צריפים עומדים על קרקע של "הכשרת היישוב" ונדרשו לפנות את הצריפים, אך עד כה רק ארבעה הסירו את הצריפים מהמגרש של הכשרת היישוב. המאורעות שפרצו באוגוסט 1929 (מאורעות תרפ"ט) החמירו מאוד את המצב - כ־3,000 מיושבי העיר התחתית נמלטו להדר וגם לאחר סיום המאורעות חששו לחזור לבתיהם בשכונות הערביות ונאלצו, מחוסר אמצעים, להתגורר בצריפים. יצוין כי כנגד הטענות שעלו במהלך השנים על כך שהצריפים יוצרים בעיה סניטרית השיבו ראשי ועד הקהילה ודרי הצריפים עצמם כי במקרים רבים מצב הדיור בשכונות בעיר התחתית, מבחינה סניטרית, גרוע בהרבה מזה שבשכונות הצריפים בהדר. ועד הקהילה הקים ועד עזרה ייעודי שתפקידו היה לטפל בפליטים, והפליטים עצמם הקימו "ועד לנגועי הפרעות בחיפה" וביקשו פגישה עם מושל המחוז במטרה לשדלו לבטל את הגזירה על הרס הצריפים.

במאמר "ארד אל יהוד: לתולדות שכונה שנשכחה" מאת יאיר ספרן ותמיר גורן שפורסם בגיליון 19 (2021) תמצאו מידע נוסף על ההימלטות של היהודים מהעיר התחתית להדר הכרמל.

במאמר "תרפ"ט בחיפה - מאורעות 1929 בחיפה" מאת יגאל גרייבר שפורסם בגיליון 19 (2021) תמצאו מידע נוסף על מאורעות תרפ"ט ועל מהלכיהם בעיר חיפה.

בשנות השלושים

עו"ד יעקב סלומון פרסם בעיתון "דבר" (09.08.1931) בשם מרשתו, חברת משק בע"מ, אזהרה לאנשים שעלו בלא רשות "משק" על אדמותיה, הידועות כוואדי מינה או מוכלס ליד שכונת נחלה בהדר הכרמל, והחלו להכשיר את האדמה להקמת צריפים, וכן התרה באנשים אלו כי יינקטו נגדם הליכים אזרחיים ופליליים. ועד הדר הכרמל יזם סקר של הצריפים בשכונה ולפיו, נכון לסוף מרץ 1933, היו בתחומי השכונה 360 צריפים, מהם 159 צריפים על מגרשי בעליהם, 30 צריפים על מגרשי חברת "גאולה", שנבנו ב־1932 על פי היתר מיוחד מהחברה על יסודות אבן, בעלי קירות מטויחים ומחוברים לרשת המים של הדר הכרמל, ו־171 צריפים שנבנו על מגרשים "זרים", כלומר שאין לבעלי הצריפים זכות חוזית או קניינית עליהם. עיתון "דבר" דיווח (11.05.1933), כי במהלך החודשים האחרונים נהרסו בכל רחבי חיפה כ־100 צריפים. ועד הקהילה ניהל משא ומתן עם קרן קיימת בדבר העברת 33 צריפים משכונות נחלה ומצפה שהשלטונות ציוו על הריסתם, ובסופו סוכם עם הקרן הקיימת כי צריפים אלו יועברו לאדמת הקרן הקיימת במפרץ חיפה עד ל־30.09.1933. האתר שהוקצה לצריפים אלה שכן מול אחוזת כץ (סביניה), כך לפי דיווח מעיתון הארץ (06.09.1933). לפי דיווח אחר מעיתון הארץ (30.10.1933), בבתי המשפט בחיפה התנהלו 1,600 תיקים על רקע הקמת צריפים ללא רישיון בכל רחבי חיפה. המדובר בהליכים פליליים ואזרחיים ולא פורט כמה מתוכם נוגעים לצריפים בהדר הכרמל, אך המספר הגדול של ההליכים מדגיש את חומרת הבעיה של בניית צריפים ללא רישיון ואת היקפה.

צריפים שצולמו סביב סלילת רחוב תבור (כיום רחוב מיכאל) בהדר הכרמל [מתוארך ל־1937; ללא שם צלם; מתוך אוסף תצלומי ארכיון העיר חיפה]

מגפת הדבר בחיפה

כבר במהלך 1938 אותרו בשכונת ארד אל רמל, שכונה ערבית במזרחה של העיר, עכברים נושאי טפילי מחלת הדבר, אך התפרצות המגפה התרחשה ב־1941 וב־31.07.1941 חיפה הוכרזה כאזור נגוע בסכנה למחלת הדבר. אם עד כה גילו השלטונות מידה מסוימת של התחשבות במצוקת הדיור כסיבה להימנע מהריסת צריפים, אזי מעת שגבר החשש למגפת דבר החלו לנקוט בצעדים דרסטיים. כחלק מהמלחמה בהתפשטות הדבר החלו בשבוע השני של אוגוסט 1941 להרוס צריפים ברחוב סירקין על אדמת מר' בלאנגו, מקום שהיה בו פעם שוק הירקות והפירות. ברחוב לונץ החלו בהריסת צריפים שעמדו על אדמה בבעלות משותפת של הממשלה ושל פיק"א. ועד הקהילה הקציב סכום כסף

לעזרת הדיירים שנאלצו לעזוב את צריפיהם ברחוב סירקין וברחוב לונץ. 350 צריפים נהרסו ברחבי חיפה במהלך 1941, מתוכם בין 72 ל-80 בהדר הכרמל (הפער במספרים נובע מהשוני במקורות שונים).

אפילוג

החורף הקרב ואיתו הדאגה שהאנשים שייאלצו לוותר על מגורים בצריפים יהיו חשופים לפגעי מזג האוויר, לצד הצורך בעזרה כספית ובפתרונות דיור לאלו שכבר פונו מצריפים וכן מצב המלחמה באזור חיפה, ובכלל זה הפצצות האוויר, הביאו ללחץ של הציבור היהודי לשינוי בעמדת הממשלה. בשל מצב המלחמה שהעסיק אותה יותר ויותר, הוחלט להסיר את הצריפים באופן פרטני, קרי, רק אלו שנקבע באופן ברור שהם בגדר סכנה לבריאות הציבור. בהדר הכרמל נשארו צריפים רבים ואף שכונה שלמה של צריפים, שכונת המעיין. מגפת הדבר המתוארת לעיל לא הייתה האחרונה בחיפה המנדטורית, ויש לקוות שנזכה למאמר שיסקור את מגפות הדבר בחיפה וכן למאמר שיסקור את תולדות שכונת המעיין, שחלק מצריפיה נשארו לעמוד עד שנות השמונים של המאה העשרים.

שכונת המעיין, הדר הכרמל [אין שנת צילום; ללא שם צלם; מתוך אוסף תצלומי ארכיון העיר חיפה]

יAIR ספרן (safranyair@gmail.com) הוא חוקר תולדות חיפה וחבר בעמותה לתולדות חיפה.

תודה לאלי רומן עבור סיוע באיסוף החומר ועריכתו.

חיפה - כינויים רבים לה

ערים רבות ברחבי העולם זכו לכינויים המתארים את אופיין, את חזותן או אירוע משמעותי בעברן. פריז היא עיר האורות ורומא קרויה עיר הנצח. ירושלים מכונה עיר הקודש או העיר שחבורה לה יחדיו, תל אביב היא העיר הלבנה או "עיר ללא הפסקה", נתניה מכונה עיר היהלומים, רחובות - עיר המדע וההדרים ונהריה היא עירם של הייקים. כינוי מייצג דימוי הנושא משמעות תרבותית המיוחסת לעיר, והוא מיוצר ומופץ בדרכים רבות, ביניהן ייצוגים חזותיים, דיווחים עיתונאיים, נאומים חגיגיים, סרטים, סיפורים, שירים ואף בדיחות עממיות.

המאמר מוקדש לזכר אבי, ישראל שרייבר, שהיה מורה ומחנך בחיפה עד יומו האחרון (בבית הספר "תל חי" בנווה שאנן). הוא שהנחיל לי את האהבה לחיפה ואת התשוקה לספרים.

חיפה החדשה, "חיפה אל ג'דדה", הוקמה במחצית המאה ה-18 והפכה במהירות מעיירת חוף קטנה ומנומנמת לעיר נמל גדולה וחשובה. במהלך המאה ה-20 זכתה חיפה לכינויים המשקפים את אופייה ואת תפקודיה של העיר ומבטאים את השינויים שחלו במעמדה או בתדמיתה. רוב הכינויים הופיעו באופן ספונטני, נוספו זה על זה או החליפו זה את זה, ורק מיעוטם הומצא באופן ממוסד ומאורגן על ידי עיתונאים, מורים, פוליטיקאים וכדומה. נדמה כי חיפה היא העיר הישראלית שזכתה למרב הכינויים אחרי ירושלים, ויש לזקוף זאת לזכותה, שהרי רוב הכינויים חיוביים.

המאמר סוקר את הכינויים העיקריים של חיפה ואת משמעויותיהם, ומתמקד בכינויים עממיים בעברית שהוצמדו לעיר באופן ספונטני מתחילת המאה העשרים ועד ימינו. נתחקה אחר מקורם, תקופת צמיחתם, אופן התקבלותם בציבור ואף ניווכח מתי דעכו ונשתכחו, כל זאת בקצרה ובלי להיכנס לפרטי הפרשות, שכן כל פרשה יכולה לפרנס מאמר נפרד.

עיר העתיד, העבודה והעמל

חיבור חיפה ב-1905 למסילת הברזל החיג'אזית גרר תנופת פיתוח אדירה. בערבית היא כונתה "אום אל עמל" ["עיר העבודה"], בהיותה מקור למקומות עבודה רבים. בה בעת, בהשראת "אלטנוילנד", הרומן של הרצל שהופיע ב-1902, החלו לקרוא לה היהודים "עיר העתיד".

בספרו "התעשייה העברית - שורשים" (1987), מספר יוסי ביילין כי ב-1905 עלה ארצה שמואל פזנר, ששאף להקים מפעל להפקת שמן וסבון. חבריו - נחום וילבושביץ', טוביה דוניה ושמואל איצקוביץ' - מהנדסים ציוניים, האמינו בהתגשמות חזונו של הרצל, ולכן בחרו להתגורר בחיפה. יחדיו הקימו את "עתיד - בית החרושת למעשה שמן ובורית". השם "עתיד" נבחר, כמובן, בהשראת הרצל, והמפעל הוקם על שפת ימה של חיפה (חוף "שמן" כיום). המפעל סיפק עבודה לכ-100 עובדים יהודים, וב-1911 נסגר מחמת קשיים כלכליים. מבני "עתיד" ונכסיו שימשו חברה חדשה בשם "שמן" שבנתה תחתיו מפעל גדול

גלויה של מפעל "עתיד" [אוסף אלי רומן]

ומודרני, שמנועיו נחנכו על ידי הנציב העליון הבריטי הרברט סמואל ב־1924.

הגאוגרף יורם בר־גל מציג במאמרו מ־2009 דימויי מקום וכינויים שדבקו בחיפה דרך ספרי לימוד. ספר הלימוד הראשון שעשה שימוש בכינוי ההרצלייני "עיר העתיד" לגבי חיפה היה ספרו של נחום גבריאלי, מורה ומחנך חיפני. ב־1934, מיד אחרי פתיחת נמל חיפה, פרסם גבריאלי ספר לימוד לבתי הספר היסודיים בשם "ידיעת המולדת". קביעתו הפכה למושג מכונן בדימויה של חיפה. בספרו "דרכים בהוראה" הרחיב על אודות חיפה, ובפרק מיוחד שהוקדש לה, כתב: "תיאודור הרצל אהב מאוד את חיפה והכרמל. הוא חזה לעיר הזאת עתידות גדולים. חלק מן הדברים הולך ומתגשם לעינינו. על כן אנו קוראים לעירנו: עיר התקווה והעתיד." המורה לגאוגרפיה ד"ר י' פאפוריש כתב בספרו "ידיעת הארץ": "המשפט השגור בפי רבים 'חיפה - עיר העתיד' אינו מליצה נבובה. עוד הרצל ראה בחזונו שהנציח בספרו 'אלטנוילנד' את עתידה של העיר. הסיכויים להתפתחותה המהירה של חיפה הם טובים."

בנובמבר 1948 הכריז ראש העיר המיועד אבא חושי: לחיפה קוראים "עיר העתיד"; ההווה הוא חלק מהעתיד, ההווה הוא יסוד לעתיד; יש להפוך את חיפה מעיר ההווה לעיר העתיד!

עיר הנמל והתעשייה

ב־1919 חוברה חיפה למצרים במסילת ברזל, וב־1933 נחנך הנמל החדש, שהיה משוכלל ובין־לאומי, ממש כפי שחזה הרצל. חיפה הייתה למרכז תחבורה ומסחר בין־לאומיים, הראשון במעלה במזרח התיכון, וקיבלה את הכינויים "שער המזרח" ו"המפתח להודו". ב־5 ינואר 1939 פרסם פ' עזאי סדרת כתבות פרופיל על ירושלים, תל אביב וחיפה בעיתון "9 בערב". הוא מציין כי חיפה ותל אביב היו שתי יצירותיו העירוניות העיקריות של המפעל הציוני: תל אביב היא העיר הגדולה ומרכז חיי האמנות והתרבות, "בירת הארץ למעשה"; חיפה לעומתה נודעה בעיקר בסיסמאות שהפיצה התעמולה הציונית ופיארו אותה כ"עיר העתיד", "שער המזרח", ו"המפתח להודו".

מפה מצוירת: חיפה - "השער למזרח" [אוסף אלי רומן]

הנמל החיפני החדש, הגדול והחדש, הפך את חיפה לשער הכניסה הראשי לארץ ישראל עבור אנשים וסחורות, והגדיל את אוכלוסייתה בקצב מהיר. נמל זה הוא שהעניק לה את הכינוי "עיר הנמל". לכך נוספה הנחת צינור הנפט מעיראק לנמל חיפה, והעיר זכתה לשגשוג כלכלי חסר תקדים. יוסי בן-ארצי מתאר זאת כך: "המעמד האזורי של חיפה חרג הרחק מעבר לתחומי הנפה והמחוז. ... תפקודיה הכלכליים הרחיבו את מעגל השפעתה ואת קשרי הגומלין שלה הרחק מעבר לגבולות הארץ. צינור הנפט מעיראק, הספנות הבין-לאומית וקווי הרכבת למצרים, לסוריה וללבנון, העמידו את חיפה במישור חשיבות כלל אזורי."

נמל חיפה [אוסף אלי רומן]

החל משנות ה־30 נבנו מפעלי תעשייה גדולים במפרץ חיפה, בעיקר ביוזמת עולי העלייה החמישית וגם ביוזמת ההסתדרות. הודות לכך זכתה העיר בכינוי "עיר התעשייה". המפעלים הגדולים, כגון הנמל, חברת החשמל, בתי הזיקוק, וולקן, שמן ואחרים, העסיקו אלפי עובדים מאוכלוסייתה המעורבת של העיר - יהודים, ערבים, גרמנים ואחרים - הפכו את חיפה חממה לארגוני עובדים חזקים, ובראשם "ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל". התחזקותה של ההסתדרות וצמיחת מעמד הפועלים בחיפה ובהתיישבות העובדת בעמקי הצפון הקנה לה את הכינוי "עיר הפועלים" ובהדרגה נוצר המושג "חיפה האדומה", שרווח עד שנות ה־40 בז'רגון הפוליטי: הפועלים חברי ההסתדרות מצד אחד ויריביהם המעסיקים, החוגים האזרחיים והרוויזיוניסטיים מצד אחר. דוד דה פריס, היסטוריון שחקר את תולדות תנועת הפועלים בחיפה, מתאר את היווצרות הכינוי: "המושג תיאר מצב שבו הכוח החברתי, הציבורי והתרבותי מצוי בידי הפועלים וההסתדרות; ... ובעיניהם של חברי ההסתדרות הוא ביטא דרך חיים, צורת הזדהות עם התנועה ומקור לגאווה. עבור המתנגדים שיקף המושג חשש לעתידה של העיר... עבור שני הצדדים 'חיפה האדומה' סימלה את קיומה של תנועת פועלים שבסיסה החברתי וארגונה שימשו מנוף לשליטה ביישוב ולהשפעה מכרעת על העיר כולה." עם היחלשות התפיסות הסוציאליסטיות במערכת הפוליטית והציבורית בישראל בשנות ה־80, נחלש מעמדה של חיפה בהקשר זה, והשימוש בכינויים הללו פסק.

כריכת ספרו של דוד דה פריס (ראו: "לעיון נוסף")

תצלומים המתארים את חגיגות אחד במאי בחיפה [אוסף אלי רומן]

בעקבות הקמת המדינה נכנסו לארץ דרך נמל חיפה מאות אלפי עולים חדשים ורבים מהם התיישבו בחיפה ובסביבתה הקרובה. דרומית לעיר הוקם מחנה מעבר גדול לצורך מיון העולים הרבים. המחנה נקרא "שער עלייה", ומאז נודעה חיפה במשך שנים רבות בכינוי "שער העלייה". הכינוי זכה לתחייה מחודשת ב־1986 עם פרסומו של השיר "שְׁרָלְיָה" מאת חווה אלברשטיין: "כשעלינו ארצה בראשית שנות ה־50, לא היינו מסוגלים לבטא את השם [הנכון] עם שתי התנועות הגרוניות והגיבו אותו "שְׁרָלְיָה", סיפרה.

הכניסה לשער עלייה [ארכיון הצילומים של העמותה לתולדות חיפה]

ב־1955 פתח השבועון "העולם הזה" בסדרת כתבות חסרת תקדים נגד ראש העיר אבא חושי. המערכה נמשכה שבועות. בכל גיליון פורסמו כתבות על שלטון יחיד כוחני, על שחיתויות ועל שוחד. אורי אבנרי, עורך העיתון, כינה את התופעה "חושיסטאן" - כינוי גנאי

שדבק בחיפה ונפוץ ברחבי הארץ. אורי אבנרי תיאר בספרו האוטוביוגרפי "אופטימי" (2014) את השתלשלות הדברים: "חושי השיב מלחמה שערה. הוא אסר על בעלי הקיוסקים בעיר להחזיק ב'העולם הזה', ופקחי העירייה, יחד עם 'פלוגות הפועל', עברו מקיוסק לקיוסק והחרימו את הגיליונות. הופעל טרור כלפי כל מי שהיה חשוד בשיתוף פעולה איתנו. במערכת התקבלו איומים וביקשנו את הגנת המשטרה. ...מיד לאחר מכן החלה פרשת הפצצות. הראשונה הונחה בכניסה למערכת. היא לא התפוצצה, וחבלן המשטרה קבע שזאת היתה תקלה טכנית... כעבור כמה ימים התפוצצה פצצה בבית הדפוס שבו הודפס 'העולם הזה'."

כינויים מעולם הטבע והגאוגרפיה

ראש העיר אבא חושי עודד הקמת פארקים וחורשות עירוניות ונטיעת עצים, שיחים ועשבונים הפורחים במשך כל השנה. הודות לשילוב המרהיב בין הר ירוק לים כחול, בתוספת שטחים נרחבים של גנים ציבוריים וגינון פרטי, זכתה העיר בתואר "העיר היפה בישראל", שדבק בה במשך שנים. אחת ההנמקות הציבוריות לכינוי היא אירוע שנתי מרשים שהתקיים בחיפה במשך למעלה מ-40 שנה, מ-1951 ועד אמצע שנות התשעים של המאה העשרים: "תערוכת הפרח" הארצית והבין-לאומית. התערוכה היפה והמיוחדת נקשרה באופן מובהק להר הכרמל הירוק והפורח שמזוהה עם חיפה כבר בתיאורי נוסעים מהמאה ה-19.

"פארק הכרמל" הירוק כל השנה המשתרע בשולי העיר, משובץ מאות מיני פרחים טבעיים בשלל צבעים. ההכרזה עליו כגן לאומי וכשמורת טבע ב-1971 העניקה לחיפה את הכינוי "עיר הכרמל". ב-1974 הוציא לאור האגף לחינוך של עיריית חיפה את הספרון "פרחי הכרמל", וזאת לאחר ההצלחה הגדולה של "פרחי החוף והכרמל" שהופיע ב-1960. בהקדמה כתב ראש העיר יוסף אלמוגי: "חיפה אינה שוכחת את ירושתה כעיר הכרמל ואת חובתה, או זכותה, כנאמנת הפיקדון הירוק שהאומה הפקידה בידיה."

בפרוס המאה ה-21 גולת הכותרת של חיפה מבחינת הפריחה היא הגנים המקיפים את המקדש הבהאי בעל כיפת הזהב. בגנים המטופחים להפליא משולבים פרחים מגוונים מרחבי העולם, כביטוי לתפיסתם האוניברסלית של הבהאים. המקדש והגנים הוכרזו ב-2008 כאתר מורשת עולמית של אונסק"ו, והעיר גאה מאוד על כך (ארשה לעצמי להציע, בצניעות, כינוי חדש לחיפה: עיר של פרחים).

כינויים המבטאים שינויים משמעותיים במעמד העיר

משנות המדינה הראשונות ועד ימינו נבנו שיכונים רבים בחיפה ובסביבתה. אוכלוסייתה גדלה וכלכלתה התפתחה ושגשגה, והייתה ל"בירת הצפון", ובלשון הגאוגרפים: "המטרופולין של הצפון". תור הזהב של העיר החל לדעוך בשנות ה-70 וה-80, עת הוקם נמל אשדוד ושינה את מעמד הבכורה של נמל חיפה. מעמדה של חיפה ירד כשחדלה להיות מרכז התעשייה הכבדה בישראל, כשקצב גידול האוכלוסייה הואט, וכשצעירים עברו לקריות ולגוש דן. תוצאת התהליכים הכלכליים-חברתיים הללו הקנתה לחיפה את הכינוי "היפהייה הנרדמת" ובלשון לגלוג: "העיר שהולכת לישון מוקדם". מעידות על כך שורות השיר "חיפה" שכתב יהונתן גפן:

שעריהם של גיליונות העיתון "העולם הזה", 1955 [אתר העיתון]

”יש לי אישה
ויש לי ילד
ואבא שלי עובד בנמל
הולכים לישון בדיוק בעשר
כי לא רוצים לבזבז חשמל”

משנות התשעים של המאה העשרים נראה כי חיפה מתאמצת לחזור למעמדה כבירת הצפון ולהצדיק את היותה מטרופולין הצפון, במקום כינוי גנאי נוסף שדבק בה: **”העיר שעתידיה - מאחוריה”**. המאמץ ניכר בהבטחות בחירות, בראיונות פוליטיקאים חיפנים וברצון להשיג תקציבי ממשלה ייעודיים לחיזוק העיר.

בכל תולדותיה הייתה חיפה עיר מעורבת, וברוב ההיסטוריה שררו יחסים תקינים בין כל מרכיבי אוכלוסייתה. **”לו הייתי צריך להגדיר את חיפה בביטוי אחר הייתי מכנה אותה - עיר המיזוגים הנכונים... עיר של מזיגה בין ים להר... אבל המיזוג הזה הוא רק תשתית למיזוגים חשובים יותר - אנושיים וחברתיים. זאת עיר שבה הדו־קיום בין שני העמים הוא עובדה יום יומית ולא רק ססמה ריקה”**, כתב הסופר החיפני א”ב יהושע. ואכן, בדור האחרון מתחזקת תדמיתה של העיר כ”עיר הדו־קיום” או **”העיר השפויה בישראל”**, בזכות יחסים יום־יומיים טובים בין תושביה. ביטוי בולט לכך הוא פסטיבל **”החג של החגים”**, שמתקיים מדי שנה בדצמבר, בתקופה שבה נחגגים חג החנוכה, הרמד’אן וחג המולד. במסגרתו נערך **”מסלול של דו־קיום”** שכולל טיול בין יצירות של עשרות אמנים ואמניות מדתות ומעדות שונות, יצירות המבטאות את התפיסה, **”אפשר וכדאי ביחד!”**

יעקב שורר (shorery1943@gmail.com) הוא חבר העמותה לתולדות חיפה וחוקר עצמאי, המתמקד בעיקר בתולדות חיפה והכרמל. ערך את הביטאון ”חיפה” וחיבר את הספר ”לטייל בחיפה”. מאמריו הופיעו בכתבי עת שונים, כגון אריאל, עת־מול, טבע וארץ.

מבקש להודות לפרופ’ אהרן גבע קלינברגר מאוניברסיטת חיפה ולפרופ’ עמי איילון מאוניברסיטת תל אביב.

לעיון נוסף

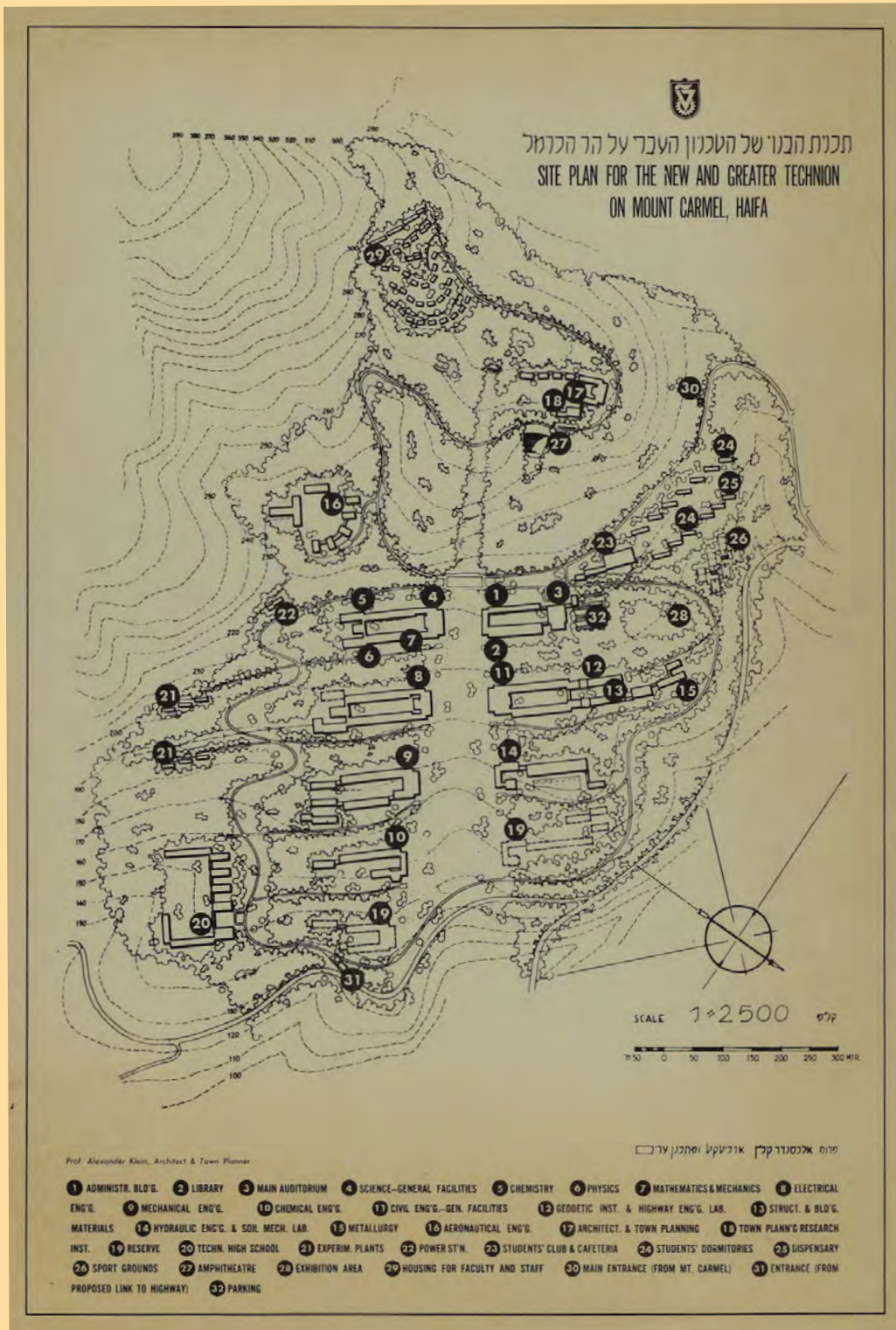
בן־ארצי, י. (1989). ייחודה של חיפה והתפתחותה בתקופת המנדאט. בתוך מ’ נאור וי’ בן־ארצי. (עורכים). **חיפה בהתפתחותה 1918-1948** (עמ’ 27-37). יד יצחק בן צבי.
בר־גל, י. (2009). **”מחזון הרצלייני ליפהייה הנרדמת” - דימויי חיפה בספרי לימוד עבריים. אופקים בגאוגרפיה, 73-74, 115-141.**
דה פריס, ד. (1999). **אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה.** הקיבוץ המאוחד.
יהושע, א”ב. (1993). **עיר המיזוגים הנכונים.** בתוך ש’ אהרוני ומ’ אהרוני. (עורכים). **אישים ומעשים בחיפה והסביבה** (עמ’ 7). מקסם.

נמל חיפה

מניע את הכלכלה
ואת העיר חיפה
למעלה מ- 90 שנה

גאווה ישראלית, עוצמה עולמית

תוכנית הבינוי הראשונה להקמת קריית הטכניון / פרופ' אדריכל אלכסנדר קליין, 07.01.1953
באדיבות אוסף הארכיון ההיסטורי של הטכניון ע"ש יהושע נסיהו

ניתן להזמין גיליונות קודמים של הביטאון בעלות סמלית
באיסוף משרדי העמותה או במשלוח עד הבית (בתשלום נוסף)
יש לפנות למערכת הביטאון: editor@haifa.org.il

** הצטרפות לעמותה מאפשרת לקבל במתנה שלושה גיליונות קודמים * גיליונות המתנה ייבחרו על ידי הנהלת העמותה **